

Η ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΙΛΗΤΟΥ

1. Ἀπὸ τίς κοσμογονίες στὴν κοσμολογία.

Ἄν ὑπάρχει μιὰ φιλοσοφία ποὺ βλέπει τὸν κόσμ¹ ὡς πρόβλημά της κεντρικὸ καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικὸ, εἶναι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἱστορίας της, πρὶν ἀπὸ τὸ Σωκράτη. Ὁ φιλόσοφος τῆς κλασσικῆς Ἀθήνας θεωρεῖται ὄριο, γιατί, ὅπως σημειώνει ὁ Ἀριστοτέλης, «Περὶ ζώων μορίων» Α 1, 642a 28 ἐπ., «ἐπὶ Σωκράτους τοῦτο μὲν ἠϋξήθη [sc. τὸ ὀρίσασθαι τὴν οὐσίαν], τὸ δὲ ζητεῖν τὰ περὶ φύσεως ἔληξε». Ἡ φυσικὴ πραγματικότητα γίνεται γιὰ τὸν Ἕλληνα τῶν ἀρχαϊκῶν κυρίως χρόνων τὸ πρῶτο ἐρέθισμα ποὺ βάζει σὲ κίνηση τὸ πνεῦμα του καὶ τὸ ὀδηγεῖ στὸ νὰ γεννήσει τὴ φιλοσοφία. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου ἡ συνειδητοποίηση τοῦ κοσμολογικοῦ προβλήματος καὶ ἡ γέννηση τῆς φιλοσοφίας συμπίπτουν. Ἡ ἐλληνικὴ κοσμολογία ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ νεροῦ καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀτόμου, σημαδεύεται ἀπὸ μιὰ σειρά σταθμῶν, ποὺ διαμορφώνουν συστήματα καὶ σχολές στὸ χῶρο τοῦ προβληματισμοῦ της. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σταθμοὺς εἶναι ἡ σχολὴ τῆς Μιλήτου, ποὺ διατύπωσε τὴν ὑλοζωιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Λέγοντας ὅτι ἡ προσωκρατικὴ φιλοσοφία ἔχει τὸν κόσμ² ὡς πρόβλημά της κεντρικὸ καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικὸ, δὲν παραθεωροῦμε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐκπρόσωποί της ἔχουν ἀπόψεις καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν κοινωνία, τὸ κράτος, τὴ γνώση καὶ τὴν πράξη. Εἴμαστε ὅμως ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἀποτελοῦν προεκτάσεις τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τους. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ συμπεριφορὰ του ἐδῶ ἐξετάζονται ὡς ἄμεσα ἐξαρτήματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Δὲν ἔχουν γίνει ἀκόμα ἀντικείμενα εἰδικῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ².

Μὲ τὴν ἀπλὴ δήλωση ὅτι οἱ Προσωκρατικοὶ προσπάθησαν πρῶτοι νὰ ἐξηγήσουν τὴ σύσταση τοῦ κόσμου ἀσφαλῶς δὲν γίνεται φανερὸ σὲ ὅλες τίς διαστάσεις τοῦ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος. Ὄταν αὐτοὶ οἱ στοχαστὲς ξεκίνοῦν, ὁ δρόμος τῆς ἐπιστήμης δὲν ἔχει ἀκόμα χαραχθῆ, καὶ πρέπει νὰ τὸν ἀνοίξουν οἱ ἴδιοι. Στὴν ἐποχὴ τους τὸ μόνο δεδομένο εἶναι ἡ διάχυτη ἀπορία μπροστὰ στὴν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στὴν ἀδιάκοπη γένεση καὶ φθορὰ, σὲ ὅλα ὅσα συμβαίνουν στὴ στεριά καὶ στὴ θάλασσα, στὸν οὐρανὸ ψηλὰ καὶ μέσα στὴ ζωὴ τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν, ἀπορία ποὺ ἔχει πηγὴ τῆς τοῦ ἀρχαϊκοῦ Ἕλληνα τὴν ἐφηβικὴ ὀρμὴ γιὰ γνώση. Ἀλλὰ

τὸ παραστατικὸ ὕλικὸ εἶναι φτωχό, τὰ ὄργανα λείπουν καὶ ἡ κριτικὴ γιὰ τὸ κύρος τῆς γνώσης εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἔτσι οἱ πρωτοπόροι τῆς κοσμολογίας πρέπει μαζὶ μὲ τὴ θεωρία τους νὰ οἰκοδομήσουν καὶ τὴ γλώσσα τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὀρολογία τῆς ἐπιστήμης καὶ τὸν κριτικὸ λόγο³. Ἡ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἔδειξε τὴν ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν στοχαστῶν⁴. Σήμερα ὅλοι ξέρομε ὅτι οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης βρίσκονται στὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὴν διατυπώθηκαν οἱ κυριώτερες ἔννοιες ὅλων τῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἰδικὰ γιὰ τὸ πρόβλημά μας πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι οἱ αὐτονόητες πιά ἔννοιες κόσμος, φύση, ἄπειρο, χῶρος, χρόνος, ἄτομο, κενό, ὕλη, δύναμη, μέγεθος, κίνηση, ἀριθμός, συνεχές, μέρος, ὅλο, φθορά, ἔνωση, διάλυση καὶ ἓνα πλῆθος ἄλλες ἔννοιες τῆς φυσικῆς πέρασαν στὴ γλώσσα τῆς ἐπιστήμης καὶ καθιερώθηκαν, ἀφοῦ τὶς εἰσηγήθηκαν οἱ Προσωκρατικοί.

Ἡ κοσμολογία εἶναι ἀνάστημα τῆς κοινωνίας τοῦ 6ου αἰώνα π.Χ. Τότε ὁ Ἕλληνας ἔχει ἀφήσει πίσω του τὴ γνωστὴ μας ἀπὸ τὴν ἐπικὴ ποίηση παιδικὴ ψυχολογία του, ἡ συνείδησή του εὐρύνεται καὶ βαθαίνει, αἰτήματα προσωπικὰ τὸν κατακλύζουν καὶ τὸν χαρακτηρίζει πιὸ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Τὸ ὠρίμασμα ἀρχίζει, ὅταν ἡ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς ἀποικισμούς, τὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο παίρνει μορφή ἀστική. Τότε στὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου διασταυρῶνονται τ' ἀγαθὰ τῆς γῆς καὶ οἱ ιδέες τῶν ἀνθρώπων. Μὲ τοῦτα οἱ Ἕλληνες πλουτίζουν τὰ σπίτια τους, μ' ἐκεῖνες τὸ μυαλό τους. Ἡ ζωὴ προάγεται καὶ ἐκλεπτύνεται. Οἱ δρόμοι τῆς θάλασσας δείχνουν ἀκόμα στοὺς φτωχοὺς πολίτες τὸν τρόπο νὰ ὑψώσουν ἀνάστημα μπροστὰ στοὺς κληρονομικοὺς κυρίους τῆς γῆς τους. Ἔτσι σχηματίζεται μιὰ ἰσχυρὴ μεσαία τάξη, ποὺ μπορεῖ ν' ἀμφισβητεῖ στοὺς εὐγενεῖς τὸ ἀποκλειστικὸ δικαίωμα στὴν ἐξουσία. Οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα καὶ ὀλόκληρος ὁ 6ος χαρακτηρίζονται ἀπὸ σκληροὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες καὶ μεταπολιτεύσεις. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ πιὸ πολλὲς καὶ οἱ πιὸ σημαντικὲς ἑλληνικὲς πόλεις περνοῦν ἀπὸ τὴ βασιλεία στὴ δημοκρατία, ἄλλες ἄμεσα, ὅπου οἱ λαϊκότερες τάξεις κατορθώνουν νὰ ἐπιβάλουν ἀνόθευτη τὴ βούλησή τους, καὶ ἄλλες ἔμμεσα, ὅπου ἰσχυρὰ πρόσωπα, οἱ τύραννοι, τὶς χειραγωγοῦν ἓναν καιρό, κρατώντας γιὰ προσωπικὴ τους ὠφέλεια τὰ πρόνομια ποὺ ἀφαιροῦν ἀπὸ τοὺς κληρονομικοὺς ἄρχοντες. Ὅπωςδήποτε ὅμως τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα παραχωρεῖ βαθμιαῖα τὴ θέση του στὸ κράτος τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιο γίνεται ὁ νέος διανθρώπινος δεσμός. Ἡ νέα μορφή τοῦ κράτους ἀφήνει στὸν πολίτη ὀλοένα πιὸ πλατιά περιθώρια ἐλευθερίας καὶ ὀλοένα πιὸ πολλὲς δυνατότητες γιὰ συμμετοχὴ στὰ κοινά. Ἀκόμα καὶ ἡ θρησκεία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μπαίνει σὲ κάποιο κριτικὸ στάδιο. Τὴ δυναμωμένη συναισθηματικὴ ζωὴ τοῦ Ἕλληνα δὲν τὴν ἱκανοποιοῦν πιά οἱ παλιῆς ἱεροτελεστίες, καὶ γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ πιὸ προσωπικὴ σχέση μὲ τὸ θεό. Τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ μυθικὸ κόσμο καὶ τὴ στροφὴ του στὸ ἐγώ, τὸ ἐδῶ καὶ τὸ τώρα τὴν παρακολουθοῦμε κυ-

ρίως από τὰ κείμενα τῶν λυρικῶν ποιητῶν, πού ἐκφράζουν μιὰ βαθμίδα πνευματικῆς ζωῆς μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἐπική ποίηση καὶ προγενέστερη ἀπὸ τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία. Στὴ λυρική ποίηση ἀκριβῶς συναντοῦμε τὰ πρῶτα προσωπικά ἐρωτήματα γιὰ τὸν κόσμο, τὸ θεό, τὸν ἄνθρωπο, τὴν ψυχὴ, τὴ ζωὴ, τὴ γνώση καὶ τὴν πράξη, δηλαδή αὐτὰ πού ὀδηγοῦν στὴ φιλοσοφία.

Ὡς τὴ στιγμὴ πού οἱ Ἕλληνες ἔκαναν συνείδησή τους τὸ πρόβλημα τοῦ κόσμου, στὸ χῶρο πού κατοικοῦσαν, ὅπως καὶ στὸ χῶρο τῶν ἄλλων λαῶν, εἶχαν διάδοση ὀρισμένοι μῦθοι, πού προβάλλοντες μιὰ γενεαλογία ἀπὸ θεϊκά ὄντα, ἐπιχειροῦσαν νὰ ἐξηγήσουν ὄχι τόσο τὴν οὐσία καὶ τὴ δομὴ τοῦ κόσμου ὅσο τὴ χρονικὴ ἐναρξὴ του καὶ τὴν ἱεραρχία τῶν δυνάμεών του⁵. Ἀπηχίσεις ἀπὸ τέτοιες ἐρμηνεῖες συναντοῦμε στὸν Ὅμηρο, στὸν Ἡσίοδο, στοὺς Ὀρφικούς, στὸν Ἐπιμενίδη, στὸν Ἀκουσίλαο καὶ στὸ Φερεκύδη.

Στὸν Ὅμηρο, «Ἰλιάς» Ξ 201 καὶ 244 ἐπ., ὁ Ὠκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς, μορφές πού ἐνσαρκώνουν τὶς δυνάμεις τοῦ ὑγροῦ καὶ τοῦ στερεοῦ στοιχείου, εἶναι οἱ γονεῖς τῶν θεῶν καὶ φυσικά οἱ προπάτορες ὅλων τῶν ὄντων τοῦ κόσμου : «Ὠκεανόν τε, θεῶν γένεσιν, καὶ μητέρα Τηθύν»⁶. Στὴν ἴδια ραψωδία, 258, ὑποδηλώνεται καὶ δεύτερος κοσμογονικὸς μῦθος, ἴσως τόσο παλιὸς ὅσο καὶ ὁ πρῶτος. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν ἡ κυρία τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ Νύχτα, πράγμα πού ἐκφράζει τὴν πρωτόγονη ἀντίληψη ὅτι μιὰ χαώδης σκοτεινὴ οὐσία ἦταν ἡ πρώτη ὕλη τοῦ κόσμου⁷.

Κατὰ τὸν Ἡσίοδο, «Θεογονία» 116 ἐπ., πρῶτα ἐγινε τὸ Χάος, ὕστερα ἡ Γῆ, ὕστερα ὁ Ἔρωτας, τρεῖς παραστάσεις πού ὑποδηλώνουν, θὰ λέγαμε, μιὰ νηπιακὴ ἀντίληψη τοῦ χώρου, τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐλξης⁸ : «Ἦτοι μὲν πρώτιστα Χάος γένητ'· αὐτὰρ ἔπειτα | Γαῖ' εὐρύστερνος, πάντων ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ | κτλ. ἠδ' Ἔρος». Ὅλα τὰ ὄντα ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους σ' αὐτὴ τὴν τριάδα. Ἀπὸ τὸ Χάος γεννιέται τὸ σκοτάδι καὶ ἡ Νύχτα, ἀπὸ τὸ σκοτάδι καὶ τὴ Νύχτα ὁ Αἰθέρας καὶ ἡ Μέρα. Ἡ Γῆ γεννᾷ τὸν Οὐρανὸ, τὰ Βουνὰ καὶ τὴ Θάλασσα : «Ἐκ Χάεος δ' Ἐρεβός τε μέλαινά τε Νύξ ἐγένοντο· | Νυκτὸς δ' αὐτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο, | οὗς τέκε κυσαμένη Ἐρέβει φιλότῃτι μιγεῖσα. | Γαῖα δέ τοι πρῶτον μὲν ἐγείνατο Ἴσον ἑωυτῇ | Οὐρανὸν ἀστερόενθ', ἵνα μιν περὶ πᾶσαν ἐέργοι, | ὄφρ' εἴη μακάρεσσι θεοῖς ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ. | Γείνατο δ' Οὔρεα μακρά, θεῶν χαρίεντας ἐναύλους | Νυμφέων, αἰ ναίουσιν ἄν' οὔρεα βησσήεντα. | Ἡ δὲ καὶ ἀτρύγετον πέλαγος τέκεν, οἶδματι θυῖον, | Πόντον».

Κατὰ τοὺς Ὀρφικούς φαίνεται ὅτι τὰ πρῶτα ὄντα πού γεννήθηκαν ἢ πού ἦταν αἰώνια, εἶναι τὸ Χάος, ἡ Νύχτα, τὸ σκοτάδι καὶ τὰ Τάρταρα. Ἡ Νύχτα γέννησε ἓνα αὐγὸ καὶ ἀπὸ αὐτὸ βγήκε ὁ Ἔρωτας, πού ἐνώθηκε μὲ τὸ Χάος,

καὶ γέννησε τοὺς θεοὺς, τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὴ Γῆ. Στοὺς «Ὀρνιαθεσ» τοῦ Ἀριστοφάνη, 693 ἐπ., συναντοῦμε μιὰ παρωδία αὐτῆς τῆς διδασκαλίας. Χορὸς ἀπὸ πουλιὰ διηγεῖται τραγουδώντας : «Χάος ἦν καὶ Νύξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον καὶ Τάρταρος εὐρύς, | γῆ δ' οὐδ' ἀήρ οὐδ' οὐρανὸς ἦν· Ἐρέβους δ' ἐν ἀπείροσι κόλποις | τίκει πρῶτιστον ὑπηνέμιον Νύξ ἢ μελανόπτερος ῥόν, | ἐξ οὗ περιτελλομέναις ὥραις ἔβλασταν Ἐρως ὁ ποθεινός, | στίλβων νῶτον πτερύγοιν χρυσαῖν, εἰκῶς ἀνεμώκεσι δίναις. | Οὗτος δὲ Χάει πτερόεντι μιγείς νυχίῳ κατὰ Τάρταρον εὐρὺν | ἐνεόττευσεν γένος ἡμέτερον, καὶ πρῶτον ἀνήγαγεν εἰς φῶς. | Πρότερον δ' οὐκ ἦν γένος ἀθανάτων, πρὶν Ἐρως ξυνέμειξεν ἅπαντα· | ξυμμικνυμένων δ' ἐτέρων ἐτέροις γένετ' οὐρανὸς ὠκεανός τε | καὶ γῆ πάντων τε θεῶν μακάρων γένος ἀφθιτον». Βασικὰ καὶ στοὺς Ὀρφικοὺς κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐκφράζεται στὴ «Θεογονία» τοῦ Ἡσιόδου. Τὸ Χάος, παράσταση τοῦ ἀπειρου χώρου, βρίσκεται καὶ ἐδῶ στὸ προοίμιο τῆς δημιουργίας. Ἡ Νύχτα, τὸ Σκοτάδι καὶ τὰ Τάρταρα δὲν εἶναι παρὰ εἰκόνας συμπληρωματικῆς τοῦ Χάους. Τὸ αὐτὸ τῶν Ὀρφικῶν, ὡς δεύτερο ὄν μετὰ τὸ Χάος, ἀντιστοιχεῖ στὴ Γῆ τοῦ Ἡσιόδου, ἀφοῦ τόσο τὸ ἓνα ὅσο καὶ τὸ ἄλλο ὑποδηλώνουν τὴν ἔννοια μιᾶς πρώτης μορφῆς τῆς ὕλης ἢ ἀρχῆς τῆς ζωῆς. Καὶ ἀκολουθεῖ ὡς ὑποδήλωση τῆς ἔννοιας τῆς ἔλξης, κοινὸς καὶ στὶς δυὸ διδασκαλίες, ὁ Ἐρωτας, ποὺ ἐνώνει τὰ πρῶτα ὄντα ἢ ἐνώνεται μὲ αὐτὰ καὶ γεννᾷ τίς δυνάμεις τοῦ κόσμου καὶ ὅλο τὸν κόσμ⁹.

Κατὰ τὸν Ἐπιμενίδη, ἀπόσπ. 5 Diels, πρῶτα ἐγίνε ὁ Ἀέρας καὶ ἡ Νύχτα, ὕστερα, ἀπὸ τὸ ζευγάρωμά τους, τὰ Τάρταρα, ὕστερα δυὸ Τιτάνες, ποὺ ἐνώθηκαν καὶ ἔκαναν ἓνα αὐτὸ, πηγὴ ὅλης τῆς δημιουργίας. Στὸν Ἀκουσίλαο, ἀπόσπ. 1 Diels, τὸ Χάος εἶναι πάλι στὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας. Ἀπὸ αὐτὸ βγαίνουν τὸ Σκοτάδι («Ἐρεβος») καὶ ἡ Νύχτα, καὶ ἀπὸ τὴν ἐνωσὴ τους ὁ Αἰθέρας, ὁ Ἐρωτας καὶ ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος («Μῆτις») καὶ ὕστερα ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἀπηχήσεις τῶν κοσμογονικῶν μύθων στὸν Ἐπιμενίδη καὶ στὸν Ἀκουσίλαο ἱποτελοῦν παραλλαγῆς τοῦ μύθου τὸν Ὀρφικῶν. Τὸ Χάος, τὸ αὐτὸ, ὁ Ἐρωτας εἶναι οἱ ὅροι τῆς ὀρφικῆς ἐρμηνείας. Χωρὶς δυσκολία μποροῦμε νὰ ταυτίσομε ἀκόμα καὶ τὸν Ἀέρα τοῦ Ἐπιμενίδη μὲ τὸ ὀρφικὸ Χάος, ἀφοῦ γιὰ κάθε πρωτόγονη ἀντίληψη τόσο τὸ πρῶτο ὅσο καὶ τὸ δεύτερο ἐκφράζουν τὴν ἔννοια τοῦ κενοῦ χώρου.

Κατὰ τὸ Φερεκύδη, ἀπόσπ. 1 Diels, ὑπάρχουν τρία ὄντα αἰώνια, ὁ Δίας, ὁ Χρόνος καὶ ἡ Γῆ : «Ζὰς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν αἰεὶ καὶ Χθονίη». Ὁ Δίας παίρνει γυναῖκα τοῦ τῆ Γῆ καὶ τῆς προσφέρει ὡς γαμήλιο δῶρο (ἀπόσπ. 2) ἓναν πέπλο, ποὺ ὑφαίνει ὁ ἴδιος καὶ ποὺ τὸν διακοσμεῖ κεντώντας ἀπάνω τοῦ τῆ στεριᾶ καὶ τῆ θάλασσα, δηλαδὴ ὁλόκληρο τὸν κόσμ¹⁰ : «Τότε Ζὰς ποιεῖ φᾶρος μέγα τε καὶ καλὸν καὶ ἐν αὐτῷ ποικίλλει Γῆν καὶ Ὠγηνὸν καὶ τὰ Ὠγηνοῦ δώματα». Ἔτσι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου στὸ Φερεκύδη ἐρμηνεύεται ὡς ἔργο τέχνης, βγαλμένο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ θεοῦ¹¹. Ἡ ἀρχὴ «Ζὰς» τοῦ

Φερεκύδη φαίνεται να απέχει πάρα πολύ από την αρχή «Χάος» του Ήσιόδου και των Ὀρφικῶν, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀλήθεια, γιατί ὁ Συριανὸς θεολόγος, ὅπως δείχνει ἡ μαρτυρία 9 Diels, μὲ τὸν ὄρο «Ζὰς» ἐννοεῖ βασικά τὸν αἰθέρα¹², τὸν ὑπέργειο ἐναέριο χῶρο, πού γιὰ τὴν πρωτόγονη ἀντίληψη εἶναι παράσταση συγγενικὴ τοῦ Χάους. Ὡστόσο ὑπάρχει ἓνα νέο στοιχεῖο στὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ Φερεκύδη. Ὁ Δίας ἀποτελεῖ μορφή πιὸ ὀρισμένη ἀπὸ τὸ Χάος, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ πιὸ μεγάλου θεοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀφήνει νὰ ὑποδηλωθῇ γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἐννοια μιᾶς πνευματικῆς ἀρχῆς, ἐνέργειας δημιουργοῦ τοῦ κόσμου. Νέο στοιχεῖο περιέχεται ἐπίσης στὴν παράσταση τοῦ Χρόνου, μολονότι ἡ παράσταση αὐτὴ δὲν εἶναι ἄγνωστη στὸν ὄρφικὸ κύκλο¹³.

Θὰ λέγαμε λοιπὸν ὅτι ὁ κοσμογονικὸς μῦθος στὸ Φερεκύδη ἀποτελεῖ κράμα ἀπὸ πολὺ παλαιὰ καὶ πολὺ νέα στοιχεῖα, ἀφοῦ ἀπὸ τὴ μιὰ φαίνεται νὰ καταντᾷ παραμῦθι καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ προαναγγέλλει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ μῦθο στὸ λόγο. Ὅμως ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι, γιατί στὴν ἐποχὴ πού ὁ Φερεκύδης συνθέτει τὴ θεολογία του, οἱ πρῶτοι κοσμολόγοι, ὁ Θαλῆς καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος, ἔχουν ἤδη προηγηθῆ, ἐπομένως ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη ἀποτελεῖ πραγματικὴ τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς. Ἐτσι ὁ θεολόγος ἔχει τὴν εὐχέρεια νὰ δανείζεται ἐννοίες ἀπὸ τὶς πρωτο-επιστημονικὲς κατακτήσεις τοῦ τόπου του¹⁴ καὶ νὰ τὶς ντύνει μὲ πρόσωπα μυθικά, γιὰ νὰ κάνει μιὰ θεολογικὴ ποίηση. Γι' αὐτὸ ἡ ἀξία τοῦ μῦθου στὸ Φερεκύδη εἶναι περιορισμένη. Ὡστόσο μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρόσμιξη τοῦ μυθικοῦ μὲ τὸν πρωτο-επιστημονικὸ λόγο βγαίνει μιὰ προϋποτύπωση τοῦ «ἐνυλοῦ εἶδους» τῆς ἀριστοτελικῆς ὄντολογίας : Ἡ ἐνέργεια στὸ πρόσωπο τοῦ Δία ζευγαρώνεται μὲ τὴν ὕλη στὸ πρόσωπο τῆς Γῆς καὶ τὴ ντύνει μὲ τὶς μορφές τῆς δημιουργίας.

Τελευταῖα στὸν κόσμο τῆς ἐρευνας σημειώνεται ἰδιαίτερος ζήλος στὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγηθῇ ἡ γέννηση τῆς ἐλληνικῆς κοσμολογίας μέσα ἀπὸ τὸν παραστατικὸ κύκλο αὐτῶν τῶν κοσμογονικῶν μῦθων τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ ἐξωελληνικοῦ χώρου. Ἐτσι ἀναζητοῦν σ' αὐτοὺς τοὺς μῦθους τὰ σπέρματα τῶν προβλημάτων καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς μεθόδου τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας. Ἡ τάση αὐτὴ δικαιώνεται βέβαια ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀξιολογήσομε τὸ ὑπόστρωμα τῆς φιλοσοφίας, νὰ γνωρίσομε τὴν ἀφετηρία της, ἀλλὰ δὲν ἐρμηνεύει καθαυτὸ τὸ φαινόμενο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ μῦθο στὸ λόγο. Ἐκεῖνο πού συχνὰ παραθεωρεῖται ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητὲς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ὁμοιότητες τῶν ἐλληνικῶν κοσμολογικῶν θεωριῶν μὲ τὶς κοσμογονικὲς δοξασίες, ντόπιες καὶ ξένες, εἶναι στὴν ἐπιφάνεια, ὄχι στὸ βάθος : Οἱ δοξασίες ἔχουν νὰ κάνουν μὲ παραστάσεις, ἐνῶ οἱ θεωρίες λειτουργοῦν μὲ ἐννοίες, οἱ πρῶτες ἀποτελοῦν μυθικὲς ἐπινοήσεις, ἐνῶ οἱ δεύτερες συνθέτουν λογικὲς ἐξηγήσεις¹⁵. Ἄν τὸ στοιχεῖο τοῦ μῦθου μόνο

του ήταν ικανό να γεννήσει την επιστημονική σκέψη, θα έπρεπε όλοι οι λαοί του αρχαίου κόσμου, αφού είχαν μύθους, να φτάσουν και στη φιλοσοφία. Όμως είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι λαοί πριν από τους Έλληνες δεν μπόρεσαν να οδηγηθούν ποτέ σε αφαιρέσεις, γενικεύσεις και ανακαλύψεις φυσικών και ιστορικών νόμων. Έμειναν σε επιδόσεις πάνω σε ορισμένους πρακτικούς τομείς του επιστητού, μετρήσεις, αθροίσεις και γενικά εμπειρικές γνώσεις¹⁶. Οι Έλληνες πήραν βέβαια από τους λαούς της Μέσης Ανατολής και μυθολογικό υλικό¹⁷ και πρακτικές γνώσεις, άγνωστο όμως σε ποιό βαθμό, αφού δεν μπορούμε να υπολογίσουμε τί είχαν κληρονομήσει άμεσα από τον αймаίο πολιτισμό. Σημασία πάντως έχει το γεγονός ότι τα στοιχεία, που πήραν οι Έλληνες από άλλους λαούς, τα επεξεργάστηκαν με το δικό τους πνεύμα, που βασικά γνωρίσματά του είναι η σαφήνεια και η όξυδέρκεια¹⁸. Από αυτή τη ζύμωση προέκυψε ο όρθος λόγος, που εκδηλώνεται ως αφαίρεση και θεώρηση του όλου, ως τάση για γενίκευση, ως μεταμόρφωση της εικόνας σε έννοια¹⁹ και ως διατύπωση νόμων²⁰. Θα λέγαμε μαζί με το Guthrie 38 ότι αν ο Έλληνας της αρχαϊκής περιόδου κατατριβόταν με μετρήσεις και παρατηρήσεις πάνω σε μεμονωμένα θέματα, όπως τότε ο ανατολίτης και όπως σήμερα ο ειδικός επιστήμων, ή φιλοσοφία δεν θα γεννιόταν ποτέ! Δεν ξέρει κανείς αν η σαφήνεια των γραμμών, ή πλαστικότητα των σχημάτων, ή διαφάνεια, ή καθαρότητα και ή έποπτικότητα, που είναι γνωρίσματα του έλληνικού χώρου, δεν έγιναν με τον καιρό γνωρίσματα και του νοού των κατοίκων του και δεν του έδωσαν την ευχέρεια σε κάποια στιγμή της ιστορίας του να αναστήσει από τις νεφελογεννημένες μυθικές μορφές τις πλαστικές έννοιες και από τις προσωποποιημένες φυσικές δυνάμεις τους τετράγωνους νόμους του πνεύματος.

Η ιστορική στιγμή που συντελέστηκε ή γέννηση του όρθου λόγου είναι ο έκτος αιώνας. Προηγήθηκε μακρόχρονη εξέλικτική διαδικασία, που τα σημάδια της είναι φανερά και μέσα στην ίδια τη μυθολογία των Έλλήνων. Πολύ πριν εκδηλωθ ή επιστημονική σκέψη τους, οι Έλληνες βαθμιαία φορτίζουν με λόγο τους μύθους, που παίρνουν από τους άλλους λαούς, και με τη σαφήνεια και την όξυδέρκεια του νοού τους προσδίδουν σ' αυτούς πλαστικότητα και έποπτικότητα, άγνωστη στην έξωελληνική μορφή τους²¹. Οι ιστορικοί όροι της διεργασίας που οδηγεί τους Έλληνες στην επιστήμη είναι μέσα στην έλευθερία, που γεννήθηκε στις άνθηρες πόλεις των αρχαϊκών χρόνων²². Η σκέψη μέσα σ' αυτές λειτουργεί χωρίς τους φραγμούς του δόγματος και ή γνώση δεν φυλακίζεται πίσω από τα άδιαπέραστα τείχη ενός ίερατείου²³, αλλά προσφέρεται στο λαό ως θεία δωρεά και ανοίγει τη λεωφόρο της έθνικης παιδείας του. Η τάση για διαφωτισμό είναι περισσότερο αισθητή ακριβώς στους Έλληνες κοσμολόγους. Αυτοί αποτολμούν γενικότερα τόσο αμείλικτη κριτική του βασισμένου στο μύθο γνωσιακού, λατρευτικού, κοινωνικού και πολιτικού κατεστημένου της έποχής τους, ώστε ορισμένοι τουλάχιστο από αυτούς αντιμετώπισαν δυσμένειες και διώ-

ξεις. Στὰ κείμενά τους ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μῦθο παρουσιάζεται συντελεσμένη καὶ ἔχει ἀρχίσει ἤδη ἡ ἀντιμαχία ἐπιστήμης καὶ μύθου, ποὺ θὰ συνεχιστῆ ὡς τὸ τέλος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὡς ἀντίθεση τῆς φαντασίας καὶ τῆς λογικῆς²⁴.

2. Ἡ Θάλασσα.

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς δομῆς του ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν ἀναζήτηση τοῦ πρώτου ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα, ποὺ συνθέτουν τὰ σώματα. Κατὰ τὴν ἀντίληψη τῶν πρώτων φιλοσόφων αὐτὴ ἡ πρώτη ὕλη θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ τὴ βάση ὄχι μόνο γιὰ τὴ σύσταση τῶν σωμάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξη τῶν στοιχείων. Θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ ἀποτελεῖ τὴ σταθερὴ οὐσία, ποὺ μολονότι ἀλλοιώνεται ποιοτικὰ καὶ μεταμορφώνεται σὲ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ μὲ τὴν πρόσμιξή τους γίνεται ἡ σύνθεση τῶν σωμάτων, ὅμως μένει αἰώνια στὸ βάθος ὄλων τῶν ὄντων καὶ δὲν φθείρεται οὔτε μὲ τὴν ἀποσύνθεση τῶν σωμάτων οὔτε μὲ τὴ μετατροπὴ τῶν στοιχείων. Ὁ πρῶτος ἀναβαθμὸς σ' αὐτὴ τὴν πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ νεροῦ. Ὁ Θαλῆς (περίπου 625-546) εἶναι ἐκεῖνος ποὺ κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Διογένη τοῦ Λαερτίου 1,27 = μαρτυρία 1 Diels «ἀρχὴν τῶν πάντων ὕδωρ ὑπεστήσατο».

Αὐτὴ ἡ πρώτη σύλληψη, θεωρημένη ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ τέλους τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, φαίνεται βέβαια ἀπλοϊκὴ καὶ σχεδὸν μυθικὴ, ἐνσαρκώνει ὅμως μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀπ' ὅλες τὶς μέχρι τότε ἐρμηνεῖες τοῦ κόσμου: Ἐκεῖνες ἔκαναν τὴν ἀναγωγὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων σὲ μιὰ μορφή μυθικὴ, σ' ἓνα προσωπικὸ θεό²⁵. Ὁ σοφὸς τῆς Μιλήτου κάνει τὴν ἀναγωγὴ σὲ μιὰ γυμνὴ φυσικὴ δύναμη. Ἀπὸ τοῦ νὰ φαντάζεται κανεὶς, ὅπως ὁ Ὅμηρος (βλ. σελ. 339) ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων βρίσκεται στὸ πρόσωπο τοῦ Ὠκεανοῦ μέχρι τοῦ νὰ συμπεραίνει ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ὑπάρχει βέβαια κάποια ἀπόσταση²⁶. Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ἀπομύθωση τοῦ κόσμου. Ἡ προηγούμενη σκέψη τοῦ ἀνθρώπου καταδυναστευόταν ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ νεροῦ καὶ τὴ θεοποιουσε. Τώρα ὁ ἄνθρωπος δαμάζει αὐτὴ τὴ δύναμη, τὴν ἀξιολογεῖ καὶ τῆς ἀναγνωρίζει μιὰ ὀρισμένη θέση μέσα στὸν κόσμο. Πρῶτα ὁ ἄνθρωπος ἦταν πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ νερό, γιατί τὸ νερό ἦταν θεός. Τώρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ νερό, γιατί τὸ νερό εἶναι σῶμα.

Ἴσως δὲν θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι αὐτὴ ἡ κατάκτηση τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος εἶναι σχετικὴ μὲ μιὰν ἄλλη ποὺ ἔχει προηγηθῆ, δηλαδὴ μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Μεσογείου. Τὴν ὥρα ποὺ ὁ Θαλῆς ἀρθρώνει τὸ λόγο του, οἱ Ἕλληνες ὀρίζουν τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸν Εὐξείνου Πόντο ὡς τὸ Γιβραλτάρ καὶ ἀπὸ τὸ δέλτα τοῦ Νείλου ὡς τὴ Μασσαλία. Μόνο ἡ

πατρίδα τοῦ Θαλῆ ἔχει γίνει μητέρα ἐνενήντα πόλεων στὶς ὄχθες αὐτῆς τῆς τεράστιας ἑλληνικῆς λίμνης. Ὁ ἴδιος ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἑλληνικῆς κοσμολογίας ἔχει ἐποπτεία τοῦ μεγαλείου της, καθὼς ταξιδεύει γιὰ νὰ γνωρίσει τὴ σοφία τῶν ἄλλων λαῶν. Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ ὑποδομὴ αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ κατορθώματος τοῦ ἀρχαϊκοῦ Ἑλληνα δὲν περιορίζεται ὡς ἐδῶ. Ἡ νέα κοινωνικὴ τάξη, ποὺ ἀνεβαίνει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ἀμφισβητεῖ στοὺς γαιοκτήμονες τὴν ἀποκλειστικὴ διαχείριση τῆς ἐξουσίας, ἀποτελεῖται ἀπὸ καραβοκυραίους, ἐμπορευομένους καὶ γενικὰ ἐπαγγελματίες, ποὺ ἀντλοῦν τὴν οἰκονομικὴ, ἐπομένως καὶ τὴν κοινωνικὴ δύναμή τους ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἔτσι ἡ σημασία τοῦ ὑγροῦ στοιχείου δεσπόζει στὴν ἰδεολογία τῆς νέας κοινωνίας τόσο, ὥστε νὰ δημιουργοῦνται ψυχολογικὲς τουλάχιστο προϋποθέσεις προβολῆς της καὶ σὲ ἐπίπεδο κοσμολογικὸ. Ὁ Θαλῆς τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό του στὸν ἰδεολογικὸ χῶρο ὄχι τῆς τάξης μὲ τὰ προνόμια τοῦ αἵματος ἀλλὰ ἐκείνης ποὺ τὰ δικαιώματά της τὰ στηρίζει στὴν ἐργασία ἢ καλύτερα στὴν εὐφυΐα, στὴ βούληση καὶ στὴ φυσικὴ δύναμη. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐποχῆς του ὁ Μιλήσιος σοφός, ὅταν βάζει τὸ νερὸ «ἀρχὴν τῶν πάντων», συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα, ἀδιάφορο, ὅμως καταθέτει μιὰ μαρτυρία ἐνισχυτικὴ στὸν ἀγῶνα τῆς νέας κοινωνίας. Ἡ θέση του στὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα πολιτικὰ ἐρμηνεύεται: Ὁ κόσμος τῆς θάλασσας ἔχει τὸν πρῶτο λόγο, ὄχι ἡ τάξη τῶν κληρονομικῶν κυρίων τῆς γῆς. Καὶ ὅταν, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὁ Θαλῆς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γῆ πλέει σὰν καράβι πάνω στὴ θάλασσα, πάλι σ' αὐτὴ τὴ θέση ὑποδηλώνεται ἡ ἰδεολογία τῆς νέας κοινωνίας: Ὁ κόσμος τῆς γῆς στηρίζεται στὸν κόσμο τῆς θάλασσας.

Ἀπὸ καθαρὰ κοσμολογικὴ ἄποψη τώρα θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἀναρωτηθῆ πῶς ὁ Θαλῆς σκέφτηκε νὰ αἰτιολογήσει τὰ ὄντα μὲ τὸ νερὸ καὶ ὄχι μὲ ἕνα ἄλλο στοιχεῖο. Ὁ Ἀριστοτέλης, «Τὰ μετὰ τὰ Φυσικά» Α 3, 983b 20 ἐπ., ὑποθέτει ὅτι ὁ Μιλήσιος ἔφτασε σ' αὐτό, παρατηρώντας ὅτι ἡ τροφή ὄλων τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν, ἡ θερμοκρασία τους καὶ τὰ σπέρματά τους ἔχουν φύση ὑγρὴ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι μέσα τους ἔχουν νερό: «Ἀλλὰ Θαλῆς μὲν ὁ τῆς τοιαύτης ἀρχηγὸς φιλοσοφίας ὕδωρ φησὶν εἶναι κτλ., λαβὼν ἴσως τὴν ὑπόληψιν ταύτην ἐκ τοῦ πάντων ὄραν τὴν τροφήν ὑγρὰν οὖσαν καὶ αὐτὸ τὸ θερμὸν ἐκ τούτου γιγνόμενον καὶ τούτω ζῶν (τὸ δ' ἐξ οὗ γίγνεται, τοῦτ' ἐστὶν ἀρχὴ πάντων), διὰ τε δὴ τοῦτο τὴν ὑπόληψιν λαβὼν ταύτην καὶ διὰ τὸ πάντων τὰ σπέρματα τὴν φύσιν ὑγρὰν ἔχειν· τὸ δ' ὕδωρ ἀρχὴ τῆς φύσεώς ἐστι τοῖς ὑγροῖς». Ἡ πιθανότητα νὰ πλησιάζει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀφετηριακὴ σκέψη τοῦ Θαλῆ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνας συνεχιστὴς τῆς θεωρίας τοῦ σοφοῦ τῆς Μιλήτου στὸν 5ο αἰῶνα, ὁ Ἴππων ὁ Ρηγῖνος, μὲ παρατηρήσεις του πάνω στὴ φυσιολογία τοῦ ὀργανισμοῦ ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει νέο κύρος στὴν ἀρχὴ τοῦ νεροῦ. Ἔτσι ὁ Ἴππων, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία II Diels, φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι ὁ ὀργανισμὸς ἔχει μιὰ δική του ὑγρότητα, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει τὶς λειτουργίες τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ καὶ ὅτι ὅταν ἡ ὑγρότητα αὐτοῦ τοῦ εἴδους βρῖσκε-

ται στο βαθμό που πρέπει, ο οργανισμός υγιαίνει, ενώ όταν η υγρότητα μειωθεί ή χαθεί, οι αισθήσεις δεν λειτουργούν και ο οργανισμός πεθαίνει: «Έν ἡμῖν οἰκείαν εἶναι υγρότητα, καθ' ἣν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ ἣ ζῶμεν· όταν μὲν οὖν οἰκείως ἔχη ἡ τοιαύτη υγρότης, υγιαίνει τὸ ζῶον, όταν δὲ ἀναξηρανθῆ, ἀναισθητεῖ τὸ ζῶον καὶ ἀποθνήσκει».

Γιὰ νὰ δοῦμε σωστά πῶς ὁ Θαλῆς ἐννοοῦσε τὸ ρόλο τοῦ υγροῦ στοιχείου μέσα στὸν κόσμο, πρέπει νὰ σταθοῦμε στὴν ἱστορικὴ περιοχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ σχηματισμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ στοιχείου καὶ τῆς διάκρισης τῆς ὕλης ἀπὸ τὴν ἐνέργεια, γεγονότα ποὺ ἀποτελοῦν κατακτήσεις τῆς ἀριστοτελικῆς γλώσσας. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Θαλῆ ἡ λογικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου βρίσκεται ἀκόμα στὸ πρῶτο στάδιο, δηλαδή ἐντοπίζεται στὴν προσπάθεια νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὶς φυσικὲς δυνάμεις τὰ θεϊκὰ προσωπεῖα καὶ νὰ ἀναγνωριστοῦν τὰ μέρη τοῦ κόσμου καθαυτά. Ἔτσι ὁ Θαλῆς ἐγκαταλείπει τὸ εἶδωλο τοῦ θεοῦ Ὠκεανοῦ ὡς πατέρα ὄλων τῶν ὄντων καὶ ἀναγνωρίζει τὸν ἴδιο τὸν ὠκεανὸ ὡς πηγὴ τους. Στὸ υγρὸ σῶμα, ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀνομάζουν ὠκεανὸ ἢ πόντο ἢ θάλασσα²⁷, ὡς τὰ χρόνια τοῦ Θαλῆ βλέπουν ὄχι τὸ στοιχεῖο τῆς φυσικῆς ἀλλὰ ἓνα τμῆμα τοῦ κόσμου. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα ὁ Θαλῆς ἀναγνωρίζει τὴν πρωτοπορεία γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὸν ἀπαρτισμὸ τῆς φύσης. Ὁ Θαλῆς δὲν ἔχει ἀκόμα ἰσχυριστῆ ὅτι ἡ οὐσία ὄλων τῶν ὄντων εἶναι ἡ θάλασσα²⁸, ὅτι ὅλα εἶναι θάλασσα, κατὰ τὸν τρόπο ποὺ δυὸ γενιὲς ἀργότερα ὁ Ἡράκλειτος, ἀπόσπ. 30 Diels, θὰ κηρύξει ὅτι ὅλα εἶναι φωτιά. Ἡ θάλασσα εἶναι κοιταγμένη ἀπὸ τὸ Θαλῆ ὀπωσδήποτε ὡς μήτρα τῆς ζωῆς καὶ ἴσως πιὸ γενικὰ ὡς πρῶτο δομήσιμο ὑλικὸ τοῦ κόσμου, ὄχι ὅμως ὡς λογικὴ ἀρχή, ὅπως ἐρμηνεύει ἡ ἀριστοτελικὴ σχολή. Ἀκόμα θὰ ἦταν πρόωρο γιὰ τὸ Θαλῆ νὰ ἔχει θεωρίες γιὰ τὴ διαδικασία τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ὕλης, ποὺ ὀδηγεῖ στὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου, καὶ νὰ ἔχει ἀσχοληθῆ μὲ ἐξειδικευμένα προβλήματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Ὡστόσο ἡ σημασία τοῦ Θαλῆ ὡς ἀρχηγοῦ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης δὲν πρέπει γι' αὐτὸ τὸ λόγο οὔτε νὰ ἀγνοηθῆ οὔτε νὰ ὑποτιμηθῆ²⁹. Γιατὶ ὅσο εἶναι ἀλήθεια τὸ ὅτι ὁ πρῶτος συστηματικὸς νοῦς πάνω στὸ πρόβλημα τοῦ κόσμου εἶναι ὁ Ἀναξίμανδρος, ἄλλο τόσο εἶναι ἀλήθεια καὶ αὐτὸ ποὺ ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Popper³⁰, ὅτι δηλαδή ὁ Ἀναξίμανδρος δίνει ἀπαντήσεις σὲ προβλήματα, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ἔχουν τεθῆ ἀπὸ πρὶν, δηλαδή ἀπὸ τὸ Θαλῆ.

Ὁ Ἀέτιος 1,7,11 = μαρτ. 23 μᾶς κάνει νὰ σταθοῦμε στὴ φράση «διήκειν δὲ καὶ διὰ τοῦ στοιχειώδους υγροῦ δύναμιν θεῖαν κινητικὴν αὐτοῦ». Ἡ διατύπωση εἶναι βέβαια περιπατητικὴ, ἀλλὰ ὑποδηλώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μιλήσιος δέχεται τὸ φυσικὸ σῶμα ὄχι σὰν τὸ νεκρὸ στοιχεῖο τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς ἀφαίρεσης, στερημένο ἀπὸ τὴν ἐνέργεια, ἀλλὰ ὡς ὕλη καὶ ἐνέργεια μαζί. Θὰ ἦμαστε πιὸ κοντὰ καὶ στὴ γλώσσα καὶ στὴ σκέψη

τοῦ σοφοῦ τῆς Μιλήτου, ἂν λέγαμε ὅτι τὸ νερὸ τὸ ἐννοεῖ «ἔμψυχον», ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες (1, 3, 22, 22a καὶ 23) ὁμόφωνα τὸν παρουσιάζουν νὰ θεωρεῖ τὸν «κόσμον ἔμψυχον καὶ δαιμόνων πλήρη» (Διογένης 1,27). Ἐνα ἀπόσπασμα τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς φωτίσει πάνω στὸ πῶς ἐννοοῦσε ὁ Θαλῆς καὶ οἱ λοιποὶ ὑλοζωιστὲς τὸ φυσικὸ σῶμα ὡς κοσμολογικὴ ἀρχή. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπόσπασμα 30, ποῦ ἐξηγεῖ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι μιὰ πάντα ζωντανὴ φωτιά, «πῦρ ἀείζων». Κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἡρακλείτου ἡ ζωὴ ποῦ ὑπάρχει μέσα στὴ φωτιά καὶ ποῦ ἀποτελεῖ τὴ δημιουργικὴ αἰτία τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δὲν εἶναι κάτι ποῦ ἔρχεται ἀπ' ἔξω καὶ ζευγαρώνεται μὲ τὴ φωτιά οὔτε κάτι ποῦ ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του σὲ κάποια ἄλλη κοσμολογικὴ ἀρχή, γιὰτὶ μόνη κοσμολογικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ φωτιά· ἡ ζωὴ ποῦ χαρακτηρίζει μόνιμα τὴ φωτιά εἶναι σύμφυτη μὲ αὐτὴν καὶ ἀποτελοῦν ταυτότητα. Ἡ ἀριστοτελικὴ διάκριση τῆς ὕλης ἀπὸ τὴν ἐνέργεια γιὰ τὴ σκέψη τουλάχιστο τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων εἶναι ἐννοια ἀδιανόητη. Ἔτσι κατὰ τὸ «πῦρ ἀείζων» τοῦ Ἡρακλείτου δικαιούμαστε νὰ φανταστοῦμε ἕνα «ὔδωρ ἀείζων» τοῦ Θαλῆ, ὅπως ἐπίσης ἕνα «ἄπειρον ἀείζων» τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ ἕναν «ἀέρα ἀείζων» τοῦ Ἀναξίμανη³¹.

Ἡ ἀπουσία κειμένου τοῦ Θαλῆ μᾶς στερεῖ τὴν ἐποπτεία τοῦ λειτουργικοῦ ρόλου, ποῦ ὁ σοφὸς ἀποδίδει στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο. Γιὰ νὰ πάρομε μιὰ ἰδέα γι' αὐτὸ τὸ πράγμα, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ καταφύγομε πάλι σὲ φιλοσόφους νεότερους τοῦ Θαλῆ. Σύμφωνα μὲ τὰ «Μετεωρολογικά» τοῦ Ἀριστοτέλη, Β 1, 353b 6 ἐπ., ὁ μαθητὴς τοῦ Θαλῆ Ἀναξίμανδρος, μαρτ. 27 Diels, δίδασκε ὅτι ἡ γῆ ἦταν κάποτε ὀλόκληρη σκεπασμένη ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ὅτι ἡ θάλασσα εἶναι ὑπόλειμμα ἐκείνου τοῦ ἀρχικοῦ ὑγροῦ καὶ ὅτι μὲ τὶς ἐξατμίσεις ποῦ προκαλεῖ ὁ ἥλιος κάποτε ὀλόκληρη ἡ γῆ μπορεῖ νὰ γίνῃ στεριά. Αὐτὴ ἡ θέση τοῦ Ἀναξίμανδρου θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ θεωρηθῆ ὡς πρώτη ἐνδειξη τοῦ ρόλου τοῦ ὑγροῦ στοιχείου κατὰ τὴ θεωρία τοῦ Θαλῆ. Ἐξάλλου ὁ Ξενοφάνης καὶ ὁ Ἡράκλειτος, πρῶτοι φιλόσοφοι, ποῦ ἀπὸ τὸ ἔργο τους σώθηκαν κάπως διεξοδικὰ ἀποσπάσματα, μᾶς ἐπιτρέπουν μὲ αὐτολεξεί σωζόμενες προτάσεις τους πάνω στὸ ρόλο τοῦ νεροῦ νὰ φανταστοῦμε τὴν ἐκθεση τοῦ Θαλῆ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς. Κατὰ τὸ ἀπόσπασμα 26 Fagina τοῦ Ξενοφάνη ἡ θάλασσα εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ νεροῦ καὶ τοῦ ἀνέμου. Γιὰτὶ χωρὶς τὸ μεγάλο πόντο, λέει ὁ Ξενοφάνης, προεκτείνοντας τὴν ὁμηρικὴ ἀντίληψη («Ἰλιάς» Φ 195 ἐπ.), οὔτε τὰ σύννεφα θὰ ὑπῆρχαν οὔτε τὰ ρεύματα τῶν ποταμῶν οὔτε ἀπὸ τὸν αἰθέρα τὸ νερὸ τῆς βροχῆς. Καὶ καταλήγει: Ὁ μέγας πόντος εἶναι ὁ πατέρας τῶν νεφῶν καὶ τῶν ἀνέμων καὶ τῶν ποταμῶν. Ἡ κεντρικὴ θέση ποῦ δίνει στὴ θάλασσα ὁ Ξενοφάνης δὲν ἀποδεικνύεται μόνο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ γενικότερη θεωρία του (μαρτ. 32, 33, 38, 40 καὶ 43) ὅτι ἀκόμα καὶ τὰ οὐράνια σώματα σχηματίζονται ἀπὸ τὶς ἀναθυμιάσεις τῆς θάλασσας. Στηριγμένος σ' αὐτὸ τὸ προηγούμενο ὁ Ἡράκλειτος, μιὰ γενιὰ νεότερος τοῦ Ξενοφάνη, θὰ δώσει στὴ θάλασσα ἀνάλογη θέση μέσα στὴ φυσικὴ θεωρία του. Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 31 τοῦ σο-

φοῦ τῆς Ἐφέσου μαθαίνομε ὅτι τὸ πρῶτο σῶμα ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ τὸ «ἀείζων πῦρ», θὰ λέγαμε ἀπὸ τῆ θερμικῆ ἐνέργεια τοῦ σύμπαντος, εἶναι ἡ θάλασσα· ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς θάλασσας τὸ μισὸ γίνεται στεριὰ καὶ τὸ ἄλλο μισὸ θύελλες ἢ πύρινα ρεύματα, ποῦ, μποροῦμε νὰ συμπληρώσομε, γεννοῦν οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα. Καὶ στοὺς δυὸ λοιπὸν κυρίους ἐκπροσώπους τοῦ ἀρχαϊκοῦ διαφωτισμοῦ ἡ θάλασσα κρατᾶ μιὰ τόσο κεντρικὴ θέση, ποῦ δὲν θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ ἐρμηνευτῆ ὡς ἀναλαμπὴ τῆς θεωρίας τοῦ πρώτου κοσμολόγου. Καὶ ἐπειδὴ καὶ οἱ δυὸ φιλόσοφοι, ποῦ τὰ λόγια τους ἐπικαλεστήκαμε, μιλοῦν ὄχι γιὰ νερὸ ἢ γιὰ ὑγρὸ ἀλλὰ γιὰ θάλασσα ὡς πρῶτο φυσικὸ μέγεθος, φτάνομε στὴ σκέψη ὅτι καὶ ὁ Θαλῆς, αὐτὸς ὁ ἀπολογητῆς τοῦ κόσμου τῆς θάλασσας, ἀκριβῶς τῆ «θάλασσα», ὄχι τὸ «ὔδωρ» ἢ τὸ «ὑγρόν», εἶπε ἀρχὴ τῶν ὄντων.

Ἀπομένει νὰ σχηματίσομε γνώμη γύρω ἀπὸ τὸ κοσμοεἶδωλο τοῦ Θαλῆ. Καὶ ἐδῶ ὅμως οἱ μαρτυρίες εἶναι φτωχῆς, ἂν καί, ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπιδόσεις τοῦ σοφοῦ σὲ μεμονωμένα προβλήματα τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας, τῆς μηχανικῆς καὶ τῆς ἀστρονομίας, εἶναι μᾶλλον φλύαρες καὶ ἴσως τοῦ ἀποδίδουν περισσότερα ἀπ' ὅσα σκέφτηκε³². Ἄν δὲν μᾶς ἀπατᾶ ὁ δοξογράφος Ἄετιος 2,13,1 = μαρτ. 17a καὶ 3,11,1 = μαρτ. 15, ὁ Θαλῆς πίστευε ὅτι ὅλα τὰ οὐράνια σώματα ἔχουν φύση ὅμοια μὲ τὴ φύση τῆς γῆς, ἀλλὰ εἶναι σὲ διάπυρη κατάσταση, καὶ ὅτι στὸ κέντρο τοῦ οὐράνιου χώρου βρίσκεται ἡ γῆ. Ἀναφορικὰ μὲ τὴ γῆ περισσότερη ἐμπιστοσύνη ἐμπνέει ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία, «Περὶ οὐρανοῦ» Β 13, 294a 28 ἐπ. = μαρτ. 14, ὅτι ὁ Θαλῆς τὴ φανταζόταν νὰ πλέει σὰν καράβι πάνω στὸ νερό : «Ἐφ' ὕδατος κεῖσθαι. Τοῦτον γὰρ ἀρχαιότατον παρειλήφαμεν τὸν λόγον, ὃν φασιν εἰπεῖν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον ὡς διὰ τὸ πλωτὴν εἶναι μένουσαν ὡσπερ ξύλον ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον». Ἡ θέση αὐτὴ, μόλο ποῦ ἠχεῖ παράδοξα καὶ φαίνεται ἀπλοϊκὴ ἢ ἀκόμα καὶ μυθικὴ, ὄχι μόνο ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ νεροῦ ὡς πρώτου δομήσιμου ὑλικοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ βῆμα στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπομύθωση τοῦ κοσμοεἰδώλου τῶν Ἑλλήνων³³. Τὸ πράγμα παίρνει περισσότερη καθαρότητα, ὅταν θυμηθοῦμε τοὺς στίχους α 52-54 τῆς «Ὀδυσσεΐας», ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἀρχαιότερη ἐλληνικὴ ἀντίληψη γι' αὐτὸ τὸ θέμα : Ἡ γῆ μαζὶ μὲ τὸν οὐρανὸ στηρίζεται σὲ δυὸ κολόνες, ποῦ τίς σηκώνει ὁ Ἄτλας. Λέγοντας ὁ Θαλῆς ὅτι ἡ γῆ ἀκουμπᾶ στὴ θάλασσα, ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ νὰ ὑποστηρίξει σὲ λίγο ὁ Ἀναξίμανδρος (βλ. σελ. 352) ὅτι ἡ γῆ δὲν στηρίζεται πουθενά. Στὴν ἀφετηρία τῆς θεωρίας ὅτι ἡ γῆ ἀκουμπᾶ στὴ θάλασσα ἀνακαλύπτομε ποικίλους μεσογειακοὺς μύθους γιὰ χῶρες ἢ νησιά ποῦ πλέουν (π.χ. ἡ Δῆλος)³⁴, καὶ εἰδικώτερα τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, «Ἰλιάς» Σ 607, ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ εἶναι ζωσμένη γύρω τριγύρω ἀπὸ τὸν Ὠκεανό, ἀντίληψη ποῦ μὲ τὴ σειρά της ἀνάγεται σὲ ἀνατολικά πρότυπα³⁵, καὶ ἀρκεῖ γι' αὐτὸ νὰ φέρει κανεὶς στὸ νοῦ του τοὺς στίχους τοῦ Δαυὶδ 23,3 «αὐτὸς [sc. ὁ κύριος] ἐπὶ θαλασσῶν

ἐθεμελίωσεν αὐτήν [sc. τὴν γῆν] καὶ 135,6 «τῷ στερεώσαντι [sc. κυρίῳ] τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων».

Παραδόσεις ὅπως αὐτές, ὅτι ὁ Θαλῆς ἐχώρισε «τὴν τοῦ παντὸς οὐρανοῦ σφαῖραν εἰς κύκλους πέντε, οὓσιν αὖτε προσαγορεύουσι ζώνας» ('Αέτιος 2, 12,1 = μαρτ. 13c), ὅτι «πρῶτος τὸ τοῦ ἡλίου μέγεθος (τοῦ ἡλιακοῦ κύκλου ὡσπερ καὶ τὸ τῆς σελήνης μέγεθος) τοῦ σεληναίου ἑπτακοσιοστὸν καὶ εἰκοστὸν μέρος ἀπεφήνατο» (Διογένης 1,24 = μαρτ. 1)³⁶, ὅτι «πρῶτος ἔφη ὑπὸ τοῦ ἡλίου φωτίζεσθαι τὴν σελήνην» ('Αέτιος 2,27,5 = μαρτ. 17b), ὅτι «εὔρε τὸν ἥλιον ἐκλείπειν ἐξ ὑποδρομῆς σελήνης» («Σχόλια εἰς Πλάτωνος Πολιτείαν» 600a = μαρτ. 3), ὅτι προὔπολόγισε τὴν ἡλιακὴ ἐκλειψὴ τῆς 28ης Μαΐου 584 (μαρτ. 5)³⁷, ὅτι μέτρησε τὸ ὕψος τῶν πυραμίδων «τὴν βακτηρίαν στήσας ἐπὶ τῷ πέρατι τῆς σκιᾶς ἣν ἡ πυραμὶς ἐποίει, γενομένων τῆ ἐπαφῆ τῆς ἀκτίνος δυοῖν τριγώνων» (Πλούταρχος, «Συμπόσιον» 2,147a = μαρτ. 21) καὶ ὅτι μετατόπισε τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Ἄλυ, γιὰ νὰ περάσει ὁ στρατὸς τοῦ Κροίσου ('Ηρόδοτος 1,75 = μαρτ. 6), μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἐπεξεργάστηκε τις γνώσεις ποὺ πῆρε «εἰς Αἴγυπτον ἐλθὼν» (Πρόκλος, «Εἰς τὸ πρῶτον τῶν Εὐκλείδου στοιχείων» 65,3 = μαρτ. 11)³⁸ καὶ ὅτι οἰκοδόμησε εὐρὴν βάθρον γνωριμίας τοῦ κόσμου, γιὰ νὰ στηρίξει ἐπάνω του τὴ φυσικὴ φιλοσοφία του, τὴν πρώτη θεωρητικὴ στιγμή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

3. Τὸ ἀπέραντο.

Τὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Θαλῆς εἶχε τὴ συνέχειά του στὸ μαθητὴ καὶ συμπολίτη του Ἄναξιμανδρο (περίπου 610-546). Ὁ δεύτερος ὑλοζωιστῆς φαίνεται νὰ ἀναζήτησε τὴ φυσικὴ ἀρχὴ τοῦ κόσμου σὲ πλαίσια εὐρύτερα ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς θάλασσας. Στὸ αἴτημά του αὐτὸ μποροῦσαν νὰ ἀνταποκριθοῦν κυρίως οἱ παραστάσεις τοῦ χάους, τοῦ αἰθέρα καὶ τοῦ ἀέρα, ποὺ δέσποζαν στὴν ἐποχὴ του, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἡσιόδου, τῶν Ὀρφικῶν, τοῦ Ἐπιμενίδη καὶ τοῦ Φερεκύδη (βλ. σελ. 339-341). Μὲ τις παραστάσεις αὐτὲς τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα εἶχε τὴν πρώτη του ἐνόραση τοῦ διαστημικοῦ χώρου. Μπροστὰ στὴν ἀπεραντοσύνη του στάθηκε καὶ ὁ Ἄναξιμανδρος καὶ ὄρισε τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου μὲ τὸν ὄρο τοῦ ἀπέραντου.

Τὸ νόημα ποὺ ὁ Ἄναξιμανδρος ἔδινε στὸν ὄρο, ποὺ ὁ ἴδιος ἐσχημάτισε, οὐσιαστικοποιώντας τὸ οὐδέτερο τοῦ ἐπιθέτου «ἄπειρος»³⁹, ἀποτέλεσε πρόβλημα τόσο γιὰ τοὺς ἀρχαίους ὅσο καὶ γιὰ τοὺς νεοτέρους⁴⁰. Ἔτσι δόθηκαν στὸν ὄρο ποικίλες ἐρμηνεῖες, ἀντλημένες δυστυχῶς ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῆς φυσικῆς. Ἄν ὅμως ἡ ἐρμηνεῖα προσανατολιστῆ μὲ ἀκρίβεια στὸν νοηματικὸ περίγυρο τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς, ὁ προβληματισμὸς δὲν δικαιο-

λογοείται. Οί Ίωνες, ὅπως εἶναι γνωστό, φλέγονταν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐξακριβώσουν τὴν ὕλη καὶ τὴ σύσταση τοῦ κόσμου καὶ οἱ ἀρχές τῆς φυσικῆς θεωρίας τους εἶναι μόνο σώματα : Θάλασσα, ἀέρας, φωτιά, δηλαδή ἐννοιες χώρου-ὄγκου. Μὲ ποιὸ δικαίωμα λοιπὸν θὰ δίναμε στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου κοσμολόγου τῆς Μιλήτου ἓνα νόημα διαφορετικὸ ; Θεσπίζοντας ὁ Ἀναξίμανδρος τὸν ὄρο «ἀπειρον» ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πρόσφερε τοὺς σύγχρονούς του ἓνα νόημα λιγότερο προσιτὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐγκλείουν οἱ ὄροι θάλασσα, ἀέρας, φωτιά. Ἐτσι τὸ «ἀπειρον» μόνο μὲ τὴν κοινὴ σημασία τοῦ ἀπέραντου, δηλαδή ἀπροσμέτρητου χώρου-ὄγκου, μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτῆ. Ἄλλωστε τὴ σημασία αὐτὴ καὶ μόνο δικαιολογεῖ ἡ φιλοσοφικὴ γλώσσα τοῦ ἔκτου αἰῶνα, καθὼς βγαίνει ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου στοὺς πιὸ κοντινοὺς στὸν Ἀναξίμανδρο, δηλαδή στὸν Ἀναξιμένη, μαρτ. 6 Diels, καὶ στὸν Ξενοφάνη, ἀπόσπ. 28 Diels⁴¹ (πρβλ. Εὐριπίδη, ἀπόσπ. 941,1 Nauck, καὶ Λεύκιππο, μαρτ. 1 καὶ 24 Diels). Ἄπειρο, χάος, ἀχανές, ἀκόμα ἀέρας καὶ αἰθέρας, εἶναι ἐννοιες σχεδὸν ταυτόσημες στὴν πρωτόγονη ἀντίληψη. Μὲ ἄλλα λόγια, ὅπως ὁ Θαλῆς ἀπομυθώνει τὸν ὀμηρικὸ Ὠκεανό, ἔτσι καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος ἀπομυθώνει τὸ ἠσιόδειο Χάος⁴². Καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ πρώτου κοσμολόγου τῆς Μιλήτου ἀφαιρεῖ ἓνα θεϊκὸ προσωπεῖο καὶ ἀπολύπτει ἓνα γυμνὸ φυσικὸ μέγεθος. Ἡ ἀπομύθωση θὰ συνεχιστῆ, καθὼς θὰ περιγράφονται τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀπέραντου. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀποσπάσματα 2 καὶ 3 τοῦ Ἀναξίμανδρου τὸ ἀπέραντο εἶναι «ἀγήρω», «ἀθάνατον» καὶ «ἀνώλεθρον». Τέτοιες ιδιότητες κοσμοῦσαν ὡς τώρα μόνο τὴ θεότητα⁴³. Ἀπὸ τώρα καὶ ἔπειτα στὴν ἐλληνικὴ σκέψη θὰ συνθέτουν τὴν ἐννοια τῆς ἀφθαρσίας τῆς ὕλης.

Πῶς ἀπὸ τὸ ἀπέραντο ἐξηγεῖται ἡ δημιουργία τοῦ σύμπαντος κατὰ τὴ θεώρια τοῦ Ἀναξίμανδρου, τὸ ξέρομε μὲ κάποια σχετικὴ σαφήνεια μόνο ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου, «Στρωματεῖς» 2 = μαρτ. 10. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ἀπὸ τὸ ἀπέραντο ἀποχωρίστηκε τὸ σπέρμα τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, ποὺ ἐδῶ πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς οὐσίες, ὄχι ὡς ποιότητες⁴⁴. ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυὸ ἀντίθετες οὐσίες σχηματίστηκε στὸν ἀέρα ἢ καλύτερα, ὅπως τὸ ἐννοοῦμε ἐμεῖς, στὸν κενὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὴ γῆ, δηλαδή τὸ κέντρο τοῦ κόσμου κατὰ τὸν Ἀναξίμανδρο, μιὰ πύρινη σφαῖρα, ὅπως στὸ δέντρο ὁ φλοιός⁴⁵. ὅταν αὐτὸ τὸ περίβλημα ἔσκασε καὶ τὰ κομμάτια τῆς πύρινης μάζας ἐκτοξεύτηκαν στὸ διάστημα καὶ περικλείστηκαν σὲ σφαῖρες, ἀποτελέστηκαν ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὰ ἄστρα : «Φησὶ δὲ τὸ ἐκ τοῦ αἰδίου γόνιμον θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου ἀποκριθῆναι καὶ τινα ἐκ τούτου φλογὸς σφαῖραν περιφυῆναι τῷ περὶ τὴν γῆν ἀέρι ὡς τῷ δένδρῳ φλοιόν· ἤστινος ἀπορραγείσης καὶ εἰς τινας ἀποκλεισθείσης κύκλους ὑποστῆναι τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας». Ἐδῶ ἡ ἀριστοτελικὴ παράδοση, μαρτ. 17, προσγράφει στὸν Ἀναξίμανδρο τὴν πεποιθὴση ὅτι μὲ τὸν παραπάνω τρόπο γεννιοῦνται ἀπὸ τὸ ἀπέραντο ἀμέτρητα

ήλιακά συστήματα, που υπάρχουν όχι μόνο διαδοχικά αλλά και ταυτόχρονα. Έτσι εμφανίζει τον Αναξίμανδρο ως πρόδρομο των Ατομικών στη θεωρία του άπειρου πλήθους κόσμων. Ο Cornford⁴⁶ κάνει πολύ αμφίβολο το κύρος αυτής της παράδοσης, καθώς δείχνει ότι στον αιώνα του Αναξιμάνδρου ή προσπάθεια των Ελλήνων δεν ήταν ακόμα καιρός να ξεπεράσει τη φιλοδοξία του να εξηγήσει τη σύσταση του δεδομένου και μοναδικού κόσμου της εμπειρίας.

Από το πρώτο απόσπασμα⁴⁷ του Αναξιμάνδρου μαθαίνουμε ότι κάθε φυσικό όν οφείλει την ύπαρξή του σε δομήσιμα υλικά που αφαίρεσε από άλλα φυσικά όντα και ότι με τον αφανισμό του επιστρέφει αυτά τα υλικά στα όντα, που τα έχασαν, διαδικασία που επιβάλλεται από το νόμο της ανάγκης· δηλαδή τα όντα τιμωρούνται και πληρώνουν άμοιβαία και σύμφωνα με τη χρονική τάξη για την άμοιβαία άδικία που έχουν κάνει, προκαλώντας με τη γέννησή τους το θάνατο άλλων όντων: «Εξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν· διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν». Το κείμενο αυτό φανερώνει ότι το έλληνικό πνεύμα έχει ήδη κατακτήσει ορισμένες έννοιες, βασικές για τη θεωρία της φύσης: Τὴν έννοια, όχι πιά τὴν παράσταση, τῆς ανάγκης («χρεῶν»), τὴν έννοια τῆς σχέσης («ἀλλήλοις») καὶ τὴν έννοια τῆς τάξης τῶν πραγμάτων μέσα στο χρόνο («κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν»)⁴⁸. Ὁ νόμος τῆς μεταβολῆς αἰτιολογεῖται ἐδῶ ἀκόμα με έννοιες τῆς ἠθικῆς⁴⁹: Ἡ γένεση κάθε ὄντος συμβαίνει με τὴν ἐξόντωση ἑνὸς ἄλλου· ἔτσι κάθε ὄν βαρύνεται ἀπὸ τὴ γέννησή του με ἓνα ἔγκλημα, πὸ τιμωρεῖται με θάνατο. Τὸ ὄν θὰ φθαρή καὶ θὰ παραχωρήσει τὴ θέση του σὲ κάποιο ἄλλο, ὅπως τὸ ἴδιο με τὴ γέννησή του πῆρε τὴ θέση κάποιου προηγούμενου. Ἡ γέννηση λοιπὸν εἶναι ἔγκλημα, ὁ θάνατος τιμωρία⁵⁰. Δυὸ γενιὲς ἀργότερα ὁ Ἕλληνας θὰ μπορεῖ νὰ διατυπώσει αὐτὴ τὴ διαδικασία με τὴ γλώσσα τῆς φυσικῆς. Ἐτσι ὁ Ἡράκλειτος, ἀπόσπ. 36 θὰ πεῖ: «Ψυχῆσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι κτλ.» Ἡ, ἀκόμα καλύτερα, ἀπόσπ. 31: «Πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρηστήρ». Ἐκεῖνο ὅμως πὸ ἔχει μεγαλύτερη σημασία εἶναι ὅτι ὁ Αναξίμανδρος, ὅπως παρατήρησε ὁ Vlastos⁵¹, ἔχει φτάσει στὴν ἰδέα ἑνὸς νόμου αὐτορρυθμιζόμενης ἰσορροπίας μέσα στὴ φύση.

Εἶναι φανερό ἀπ' ὅσα εἶπαμε ὅτι ὁ Αναξίμανδρος εἶναι ὁ πρῶτος πὸ ἔχει ὀρισμένη εἰκόνα τοῦ σύμπαντος. Τὰ οὐράνια σώματα εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν πρώτη πύρινη μάζα τοῦ κόσμου. Ἡ ὕλη τους ἔχει πάρει σχῆμα τροχοῦ καὶ μιὰ ἀέρινη σφαῖρα εἶναι τὸ περίβλημά τους. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὸ περίβλημα διαθέτει στόμια, ἀπ' ὅπου ἡ πύρινη μάζα στέλνει πρὸς τὰ ἔξω τὶς φλόγες της, καὶ ἔτσι τὰ οὐράνια σώματα γίνονται ἀντιληπτά στὶς αἰσθήσεις μας⁵². Ὄταν τὰ στόμιά τους φράξουν, σημαίνει ἔκλειψη (βλ.

μαρτ. 11, 18, 21 και 22). 'Ο 'Αέτιος 2,15,6 = μαρτ. 18 μᾶς φέρνει τὴν εἶδηση ὅτι ὁ 'Αναξίμανδρος κατατάσσει τὰ οὐράνια σώματα σὲ ὀρισμένες σφαῖρες μέσα στὸ διάστημα. Ἔτσι στὴν πιὸ ὑψηλὴ σφαῖρα εἶναι ὁ ἥλιος, πιὸ κάτω εἶναι ἡ σελήνη καὶ πιὸ κάτω οἱ πλανῆτες καὶ οἱ ἀπλανεῖς. Ἡ εἶδηση κάνει γνωστὸ ἀκόμα ὅτι αὐτὴ ἡ διάταξη τοῦ 'Αναξιμάνδρου εἶχε καὶ ὀπαδοὺς στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν : «'Αναξίμανδρος καὶ Μητρόδωρος ὁ Χῖος καὶ Κράτης ἀνωτάτω μὲν πάντων τὸν ἥλιον τετάχθαι, μετ' αὐτὸν δὲ τὴν σελήνην, ὑπὸ δὲ αὐτοὺς τὰ ἀπλανῆ τῶν ἄστρον καὶ τοὺς πλάνητας». Ἡ θέση αὐτὴ ὑποδηλώνει ὅτι κατὰ τὸν 'Αναξίμανδρο ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ στὸν ἥλιο εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπόσταση, ὕστερα ἔρχεται ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ γῆ στὴ σελήνη καὶ τελευταία ἡ ἀπόσταση τῶν ἄλλων ἄστρον, δηλαδὴ οἱ πλανῆτες καὶ οἱ ἀπλανεῖς πλησιάζουν τὴ γῆ περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸ φεγγάρι. Αὐτὴ ἡ διάταξη τῶν οὐράνιων σωμάτων μέσα στὸ διάστημα σὲ σχέση μὲ τὴ γῆ ἔχει ἀνατολικὴ καταγωγὴ⁵³.

'Ο ἥλιος τοῦ 'Αναξιμάνδρου εἶναι κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένῃ 2,1 = μαρτ. 1 «καθαρώτατον πῦρ» καὶ ὄχι μικρότερος ἀπὸ τὴ γῆ. Ἀκριβέστερα, κατὰ τὸν 'Αέτιο 2,20,1 καὶ 2,21,1 = μαρτ. 21, ὁ πυρήνας τοῦ εἶναι ἴσος μὲ τὸν ὄγκο τῆς γῆς, ἀλλὰ ἡ περιφέρειά του εἶναι 27 (ἢ 28) φορές μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς γῆς, ἐνῶ ἡ περιφέρεια τῆς σελήνης εἶναι 18 (ἢ 19) φορές μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς γῆς. Ἡ μέτρηση τοῦ ὄγκου τόσο τῶν οὐράνιων σωμάτων ὅσο καὶ τῆς ἴδιας τῆς γῆς — ὅπως θὰ δοῦμε, θεωρεῖται κύλινδρος μὲ ὕψος τὸ 1/3 τοῦ πλάτους της — μὲ πολλαπλάσια καὶ ὑποπολλαπλάσια τοῦ ἱεροῦ ἀριθμοῦ 3 μᾶς ὀδηγεῖ πραγματικὰ σὲ πολὺ παλαιὰ πρότυπα στοχασμοῦ⁵⁴. Ὡστόσο ἡ γνωριμία τῆς κοσμογένεσης τοῦ 'Αναξιμάνδρου δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ φανταστοῦμε οὐράνια σώματα μεγαλύτερα ἀπὸ τὴ γῆ ἢ ἴσα μὲ αὐτήν⁵⁵. Ἡ γῆ, σύμφωνα μὲ τὶς ἐξηγήσεις ποὺ δόθηκαν καὶ ποὺ πρόκειται νὰ δοθοῦν πιὸ κάτω, ὑποχρεωτικὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται κέντρο ὀλόκληρης τῆς κοσμικῆς μάζας τόσο πρὶν ὅσο καὶ μετὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ σύμπαντος. Ἄν λοιπὸν ὀρισμένα τμήματα ποὺ ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς κοσμικῆς μάζας ἦταν μεγαλύτερα ἀπὸ τὴ γῆ, δὲν θὰ μπορούσε βέβαια νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κεντρικὴ θέση τῆς γῆς μέσα στὸ κοσμικὸ σύστημα, ἀφοῦ αὐτόματα στὴν ἀντίληψη τῶν θεωρητῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁ ἄξονας τοῦ κόσμου θὰ μετατοπιζόταν. Τὸ πράγμα φωτίζεται περισσότερο, ἂν παρακολουθήσομε τὴ θεώρηση τοῦ ἡλίου ἀπὸ Ἑλληνας ποὺ σκέφτηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸν 'Αναξίμανδρο. Ἔτσι ὁ Ξενοφάνης δυὸ γενιές ἀργότερα, θὰ μᾶς διδάξει, μαρτ. 32, 33, 40, 41 καὶ 41a, ὅτι, ὅπως ὅλα τὰ οὐράνια σώματα, ἔτσι καὶ ὁ ἥλιος ἢ καλύτερα οἱ ἥλιοι, γιὰ τὸν Ξενοφάνη δέχεται ἓνα πλῆθος ἡλίου, ποὺ λειτουργοῦν πάνω ἀπὸ τὶς διάφορες ζῶνες καὶ περιοχὲς τῆς γῆς, δὲν εἶναι παρὰ σώματα κυριολεκτικὰ ἐφήμερα, ἀθροίσματα ἀπὸ σπίθες, μὲ πηγὴ τὶς ἀναθυμιάσεις τῆς θάλασσας καὶ μὲ πραγματικὸ, ὄχι φαινομενικὸ ἀνάμμα καὶ σβήσιμο πρῶτὸ βράδι. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη ὁ Ἡράκλειτος, ἀποσπ. 3 καὶ 6, θὰ μᾶς πεῖ ὅτι ὁ ἥλιος ἔχει πλάτος ἐνὸς ποδιοῦ καὶ

ὅτι εἶναι καινούργιος κάθε μέρα, ἐνῶ δ' Ἀναξαγόρας, πού ἡ δράση του τοποθετεῖται ὄχι πιά στοὺς ἀρχαίκοις ἀλλὰ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, πρέπει νὰ ἔκανε ἐκπληξή μὲ τὸν ἰσχυρισμό του, ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι «μείζων» ἢ καὶ «πολλαπλάσιος» τῆς Πελοποννήσου (μαρτ. 1, 42 καὶ 72 Diels). Ὁ Ἀναξίμανδρος φαντάζεται τὸν ἥλιο σὰν ἓνα τροχὸ μὲ ἀξονικὸ κέντρο, ἀκτίνες καὶ περιφέρεια. Τὸ ἀξονικὸ κέντρο εἶναι γεμάτο φωτιὰ πού ἀπὸ τὶς ἀκτίνες διοχετεύεται πρὸς τὴν περιφέρεια. Ἡ σελήνη κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένη 2,1 = μαρτ. 1 παίρνει τὸ φῶς της ἀπὸ τὸν ἥλιο, ἐνῶ κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀετίου 2,25,1 καὶ 2,28,1 = μαρτ. 22 εἶναι αὐτόφωτη. Ἡ πρώτη ἐκδοχὴ δὲν φαίνεται πιθανή, μιὰ καὶ δεχόμεστε ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος φαντάζεται τὴ σελήνη ὅμοια μὲ τὸν ἥλιο, δηλαδὴ τροχὸ μὲ τὴ γνωστὴ δομὴ του, καὶ ὅτι ἐξηγεῖ τὸ γέμισμα καὶ τὸ ἀδειασμὰ της ἀπὸ τὰ γυρίσματα τοῦ τροχοῦ.

Στὸ κέντρο τοῦ κόσμου βρίσκεται ἡ γῆ (μαρτ. 1, 2 καὶ 26), πού βέβαια δὲν ἀκουμπᾷ οὔτε στὴ θάλασσα τοῦ Θαλῆ (βλ. σελ. 347) οὔτε πουθενὰ ἄλλοῦ, ἀλλὰ μένει μετέωρη, γιατί ἀπέχει τὸ ἴδιο ἀπὸ παντοῦ. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἀπόφανση, πού, ὅπως δείχνει ὁ Dicks, *Astronomy* 44 ἐπ., ὑποδηλώνει τὴν τάση γιὰ ἀπομύθωση τοῦ κόσμου, ὅχι τὶς ἀδύνατες γιὰ τὸν ἕκτο αἰῶνα γνώσεις μαθηματικῆς φυσικῆς. Γιὰ τὸ σχῆμα τῆς γῆς ὁ Διογένης 2,1 = μαρτ. 1 λέει ὅτι εἶναι σφαιρικὸ, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν φαίνεται νὰ φέρνει εἰδήσεις ἐξακριβωμένες⁵⁶. Τρεῖς ἄλλοι συγγραφεῖς, ὁ Ἰππόλυτος, «Ἐλεγχος» 1,6,3 = μαρτ. 11, ὁ Ψευδο-Πλούταρχος, «Στρωματεῖς» 2 = μαρτ. 10, καὶ ὁ Ἀέτιος 3,10,2 = μαρτ. 25, δηλώνουν ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος τὸ φανταζόταν κυλινδρικό, σὰν σπόνδυλο ἀπὸ κολόνα, σύλληψη πού φυσικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σκαλοπάτι γιὰ τὴν κατάκτησι τῆς ἔννοιας τῆς γήινης σφαιρικότητος⁵⁷. Κατὰ τὸν Ψευδο-Πλούταρχο ἀκόμα ὁ Ἀναξίμανδρος ἔλεγε ὅτι τὸ ὕψος της εἶναι τὸ ἓνα τρίτο τοῦ πλάτους της. Σύμφωνα μὲ τὰ «Μετεωρολογικά» τοῦ Ἀριστοτέλη Β 1, 353b 6 ἐπ. = μαρτ. 27, ὁ Ἀναξίμανδρος δίδασκε ὅτι ἡ γῆ ἦταν κάποτε ὀλόκληρη σκεπασμένη ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ὅτι ἡ θάλασσα εἶναι ὑπόλειμμα ἐκείνου τοῦ ἀρχικοῦ ὑγροῦ καὶ ὅτι μὲ τὶς ἐξατμίσεις πού προκαλεῖ ὁ ἥλιος κάποτε ὀλόκληρη μπορεῖ νὰ γίνῃ στεριά⁵⁸. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, «Εἰς Μετεωρολογικά» 67,3 = μαρτ. 27 δηλώνει ὅτι αὐτὴ τὴ θεωρία τοῦ Ἀναξιμάνδρου τὴν ἀκολουθεῖ ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης. Φαίνεται ἀκόμα ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος εἶναι ὁ πρῶτος πού κατασκεύασε χάρτη τῆς ὑδρογείου. Ὅπως λέει ὁ Ἀγαθήμερος 1,1 = μαρτ. 6 «πρῶτος ἐτόλμησε τὴν οἰκουμένην ἐν πίνακι γράψαι» ἢ κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Στράβωνα 1,7 = μαρτ. 6 «ἐκδοῦναι πρῶτον γεωγραφικὸν πίνακα». Καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπίτευγμα ἡ ἐπιστὴμη διαβλέπει βαβυλωνιακὸ ἢ γενικὰ ἀνατολικὸ πρότυπο⁵⁹. Ἡ παράδοσι τοῦ ἔχει προσγράψει ἀκόμα πλούσιες γνώσεις πάνω σὲ ἀστρονομικά⁶⁰ καὶ μετεωρολογικά θέματα, ὅπως οἱ ἀποστάσεις τῶν οὐράνιων σωμάτων, οἱ ἡμερῆς, οἱ ἐκλείψεις, οἱ βροντές, οἱ ἀστραπές, οἱ βροχές, οἱ ἄνεμοι κτλ. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσομε ὅτι γιὰ τὴν ἀνάπτυξι τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς μετεωρολογίας

σ' αὐτὰ τὰ χρόνια πολὺ συνετέλεσαν ἀπὸ τῆ μιᾶ οἱ ἐπιδόσεις τῶν λαῶν στὴν ἀστρολογία⁶¹, ποὺ ἱκανοποιοῦσε τὴν περιέργεια τῶν ἀνθρώπων πάνω στὸ ἂν τὰ ἄστρα ἐπηρεάζουν καὶ ὡς πιὸ βαθμὸ τῆ ζωὴ τους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἀνάγκες τῶν Ἑλλήνων οἱ σχετικὲς μὲ τὶς καλλιέργειες καὶ τὶς ἐκτεταμένες θαλάσσιες ἐπιχειρήσεις τους⁶². Βέβαια γιὰ ἀστρονομικὲς γνώσεις ποὺ θὰ ξεπερνοῦσαν τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν ποίηση πρακτικὸ ἐπίπεδο καὶ θὰ ἔφταναν στὴ μαθηματικὴ θεωρία, ὅπως δείχνει ὁ Dicks, *Solstices* 39 ἐπ., δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀκόμα λόγος στὸν ἕκτο αἰῶνα.

Ἰδιαίτερα τραβᾷ τὴν προσοχή μας ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξιμάνδρου γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ζωῆς. Ὁ Ἰππόλυτος, «Ἐλεγχος» 1,6,6 = 11, τοῦ ἀποδίδει τὴν ἀποψη ὅτι τὰ «ζῶα γίνεσθαι (ἐξ ὑγροῦ) ἐξατμιζομένου ὑπὸ τοῦ ἡλίου», πράγμα ποὺ σημαίνει περίπου ὅτι αἰτιολογοῦσε τὴν ἐμφάνιση τῆς ζωῆς ἀπὸ θερμοκρασιακὲς μεταπτώσεις πάνω στὸν πλανήτη. Κατὰ τὸν Ἀέτιο 5,19,4 = μαρτ. 30 πίστευε ὅτι τὰ πρῶτα ζῶα γεννήθηκαν μέσα στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο καὶ ἦταν κλεισμένα σὲ «φλοιοὺς» ἀγκαθωτούς· σὲ προχωρημένη ἡλικία ἀποξεραίνονταν, ἔσκαζε ὁ φλοιὸς τους καὶ σὲ λίγο πέθαιναν: «Ἐν ὑγρῷ γεννηθῆναι τὰ πρῶτα ζῶα φλοιοῖς περιεχόμενα ἀκανθώδεσι, προβαινούσης δὲ τῆς ἡλικίας ἀποβαίνειν ἐπὶ τὸ ξηρότερον καὶ περιρρηγνυμένου τοῦ φλοιοῦ ἐπ' ὀλίγον χρόνον μεταβιώναι». Ὅσο γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος εἶχε φτάσει σ' ἓνα εἶδος θεωρίας τῆς ἐξελίξεως⁶³. Ξεκινώντας, ὅπως λέει ὁ Ψευδο-Πλούταρχος, «Στρωματεῖς» 2 = μαρτ. 10 ἀπὸ τῆ σκέψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνο ἴσως ζῶο, ποὺ δὲν ἔχει αὐτάρκεια μὲ τὴ γέννησή του, ἀλλὰ χρειάζεται γιὰ πολὺν καιρὸ τὴ φροντίδα τῆς μητέρας, ἔφτασε στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀνάμεσα στὰ πρῶτα ζῶα τῆς δημιουργίας, θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ ἐξαφανιστῆ, καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ βρῖσκεται στὸ τέρμα μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας: «Ἐτι φησίν, ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐξ ἄλλοειδῶν ζῶων ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη, ἐκ τοῦ τὰ μὲν ἄλλα δι' ἑαυτῶν ταχὺ νέμεσθαι, μόνον δὲ τὸν ἄνθρωπον πολυχρονίου δεῖσθαι τιθηνήσεως· διὸ καὶ κατ' ἀρχὰς οὐκ ἂν ποτε τοιοῦτον ὄντα διασωθῆναι». Μπροστὰ σὲ τέτοια εἴδηση γίνεται πιὸ ἔντονα αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψη ἀποσπασμάτων καὶ μαρτυριῶν, ποὺ νὰ προσκομίζουσαν περισσότερα στοιχεῖα γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴ θεωρία τοῦ Ἀναξιμάνδρου. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ προσθέσουμε, βγαίνει ἀπὸ μιὰ εἴδηση τοῦ Πλουτάρχου, «Συμποσιακά» 8,4,730e = μαρτ. 30, πρβλ. μαρτ. 11, ποὺ παρουσιάζει τὸν Ἀναξίμανδρο «τῶν ἀνθρώπων πατέρα καὶ μητέρα κοινὸν ἀποφήνας τὸν ἰχθύν». Γενικεύοντας μπορούμε νὰ ποῦμε μαζί μὲ τὸν v. Fritz 25 ὅτι ὁ μέγας ρόλος ποὺ ὁ Ἀναξίμανδρος ἀποδίδει στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, τόσο σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορία τῆς γῆς ὅσο καὶ μὲ τὴν καταγωγὴ τῆς ζωῆς, δείχνει τὴν ἐπίδραση τοῦ Θαλή στὸ διάδοχό του.

4. Ἄερας.

Ὁ Ἀναξιμένης (περίπου 585-525) πρέπει νὰ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ καταστήσει πιὸ συγκεκριμένη τὴν κοσμολογικὴ ἀρχὴ τοῦ δασκάλου του. Μὲ βάση τὴν ἐμπειρία τῆς γήινης ἀτμόσφαιρας φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀέρας ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενο ὁλόκληρου τοῦ διαστημικοῦ χώρου ἢ μάλλον ὅτι ἡ ἀέρινη μάζα ἀπαρτίζει τὸ κοσμικὸ διάστημα ὡς τὰ ἔσχατα ὄριά του⁶⁴. Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶχε θεωρήσει ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου τὸ ἀπέραντο διάστημα. Ὁ μαθητὴς του τὸ γεμίζει μὲ τὴ μάζα τοῦ ἀέρα. Ἔτσι ἡ κοσμολογικὴ ἀρχὴ τοῦ δασκάλου συγκεκριμενοποιεῖται⁶⁵. Αὐτὴ τὴν ἀέρινη μάζα, ποὺ ὁ Ἀναξιμένης τὴ θεωροῦσε ὡς πρώτη ὕλη καὶ γεννητικὴ αἰτία τοῦ κόσμου, τὴν ἐννοοῦσε βέβαια, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ὑλοζωιστὲς τὶς κοσμολογικὲς ἀρχές τους, ὡς ἔμψυχη καὶ αὐτοκίνητη ἢ καλύτερα ὡς ταυτόσημη μὲ τὴν ψυχὴ καὶ συνεκτικὸ δεσμὸ τοῦ σύμπαντος⁶⁶. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν ἀέρα εἶναι πιὸ ἐντονα αἰσθητὴ ἢ κινητικότητα ἀσφαλῶς θὰ ἐπαιξε τὸ ρόλο τοῦ στὴν ἐκλογὴ αὐτοῦ τοῦ σώματος ὡς αὐτοκίνητης ἀρχῆς⁶⁷. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀναξιμένης λέει στὸ δεῦτερο ἀπόσπασμά του⁶⁸ ὅτι, ὅπως ἡ ψυχὴ μας, ποὺ εἶναι ἓνας ἀέρας, μᾶς συνέχει, δηλαδὴ διασφαλίζει τὴν ἐνότητά μας, ἔτσι καὶ ὁλόκληρο τὸν κόσμον συνέχει γύρω τριγύρω μιὰ πνοὴ καὶ ἓνας ἀέρας : «Ὅσον ἡ ψυχὴ ἢ ἡμετέρα ἀἴρ οὔσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀἴρ περιέχει». Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Gigon 103, τὸ ἀπόσπασμα μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἰδέα ἐνὸς κόσμου, ποὺ τὸ σῶμα του εἶναι ζωντανὸ ὅπως τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου⁶⁹. Γι' αὐτὴ τὴ σύλληψη ὁ πιὸ ἄμεσος πρόδρομος τοῦ Ἀναξιμένη, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ μύθου βέβαια, εἶναι ὁ Ἐπιμενίδης. Αὐτὸς εἶχε φανταστῆ ὡς πρῶτο ὄν τοῦ κόσμου τὸ θεὸ Ἀέρα (βλ. σελ. 340)⁷⁰.

Ἐνας ὁπαδὸς τοῦ Ἀναξιμένη ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα, ὁ Διογένης ὁ Ἀπολωνιάτης, ἀνανεώνει καὶ ἀναπτύσσει τὴ θεωρία τοῦ ἀέρα, ἐνισχύοντάς τη μὲ τὴ γνώση τῆς ἐξειδικευμένης φυσιολογίας. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του τὸ πέμπτο θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ἀρχαιότερο ἐρμηνευτικὸ σχόλιο πάνω στὴν κοσμολογικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἀναξιμένη. Καὶ μοῦ φαίνεται, λέει ὁ Διογένης, ὅτι αὐτὸ ποὺ κατέχει τὴ νόηση εἶναι ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν ἀέρα, καὶ αὐτὸ κυβερνᾶ τὰ πάντα καὶ εἶναι κυρίαρχο πάνω σὲ ὅλα τὰ πράγματα· δηλαδὴ μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶναι θεὸς καὶ φτάνει παντοῦ καὶ διευθετεῖ τὰ πάντα καὶ ὑπάρχει μέσα σὲ ὅ,τιδὴποτε. Καὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα πράγμα ποὺ νὰ μὴ μετέχει σ' αὐτό· δὲν μετέχουν ὅμως ὅλα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλοὶ τρόποι καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀέρα καὶ τῆς νόησης· γιατί ὁ ἀέρας ἐκδηλώνεται μὲ πολλοὺς τρόπους, δηλαδὴ εἶναι καὶ πιὸ θερμὸς καὶ πιὸ ψυχρὸς καὶ πιὸ ξηρὸς καὶ πιὸ ὑγρὸς καὶ πιὸ ἀργοκίνητος καὶ πιὸ γρήγορος, καὶ ἔχει μέσα του πολλοὺς ἄλλους τύπους μεταβολῆς καὶ ἄπειρους τύπους ὁσμῆς καὶ χρώματος : «Καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησιν ἔχον εἶναι ὁ ἀἴρ καλούμενος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ

ὑπὸ τούτου πάντα καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν· αὐτὸ γάρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀφίχθαι καὶ πάντα διατιθέναι καὶ ἐν παντὶ ἐνεῖναι. Καὶ ἔστιν οὐδὲ ἐν ὅτι μὴ μετέχει τούτου· μετέχει δὲ οὐδὲ ἐν ὁμοίως τὸ ἕτερον τῷ ἑτέρῳ, ἀλλὰ πολλοὶ τρόποι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀέρος καὶ τῆς νοήσιός εἰσιν· ἔστι γὰρ πολύτροπος, καὶ θερμότερος καὶ ψυχρότερος καὶ ξηρότερος καὶ ὑγρότερος καὶ στασιμώτερος καὶ ὀξυτέρην κίνησιν ἔχων, καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἑτεροιώσεις ἐνεῖσι καὶ ἡδονῆς καὶ χροῖης ἀπειροί». Καὶ ἡ ψυχὴ ὄλων τῶν ζώων, συνεχίζει ὁ Διογένης, εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, δηλαδὴ ἀέρας, πὺ εἶναι πιὸ θερμὸς βέβαια ἀπὸ ἐκεῖνον πὺ μᾶς περιβάλλει ἐξωτερικά, ἀλλὰ πιὸ ψυχρὸς ἀπὸ ἐκεῖνον πὺ ἀνήκει στὴ σφαῖρα τοῦ ἡλίου. Καὶ ἡ θερμότητα αὐτῆ, λέει, δὲν εἶναι ὅμοια ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ζῶα (ἀφοῦ δὲν εἶναι οὔτε ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους), ἀλλὰ εἶναι διαφορετικὴ ὄχι βέβαια σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἀρκετὰ ὅμως ὥστε νὰ παραλλάσσουν. Στ' ἀλήθεια λοιπόν, λέει, κανένα ἀπ' ὅσα μεταβάλλονται δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ὅμοιο μὲ κάτι ἄλλο, προτοῦ γίνῃ ταυτόσημο στὴν οὐσία. Ἐφοῦ λοιπόν, συνεχίζει, οἱ τρόποι τῆς μεταβολῆς εἶναι ποικίλοι, ποικίλα καὶ πολλὰ εἶναι καὶ τὰ ζῶα, καὶ ἕξαιτίας τοῦ πλήθους τῶν τύπων τῆς μεταβολῆς δὲν μοιάζουν μεταξύ τους οὔτε στὴ μορφή οὔτε στὴ δίαιτα οὔτε στὴ νοημοσύνη : «Καὶ πάντων τῶν ζώων δὲ ἡ ψυχὴ τὸ αὐτὸ ἔστιν, ἀπὸ θερμότερος μὲν τοῦ ἐξω ἐν ᾧ ἔσμεν, τοῦ μέντοι παρὰ τῷ ἡλίῳ πολλὸν ψυχρότερος. Ὅμοιον δὲ τοῦτο τὸ θερμὸν οὐδενὸς τῶν ζώων ἔστιν (ἐπεὶ οὐδὲ τῶν ἀνθρώπων ἀλλήλοις), ἀλλὰ διαφέρει μέγα μὲν οὐ, ἀλλ' ὥστε παραπλήσια εἶναι. Οὐ μέντοι ἀτρεκέως γε ὅμοιον οὐδὲν οἷόν τε γενέσθαι τῶν ἑτεροιομένων ἕτερον τῷ ἑτέρῳ, πρὶν τὸ αὐτὸ γένηται. Ἄτε οὖν πολυτρόπου ἐούσης τῆς ἑτεροιώσεως πολύτροπα καὶ τὰ ζῶα καὶ πολλὰ καὶ οὔτε ἰδέαν ἀλλήλοις εἰκότα οὔτε δίαιταν οὔτε νόησιν ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἑτεροιώσεων». Καὶ καταλήγει ὁ Διογένης : «Ὅμως ὅλα μὲ τὴν ἴδια οὐσία καὶ ζοῦν καὶ βλέπουν καὶ ἀκοῦν, καὶ ἔχουν καὶ τίς ἄλλες πνευματικὲς λειτουργίαι ἀπὸ τὴν ἴδια οὐσία : «Ὅμως δὲ πάντα τῷ αὐτῷ καὶ ζῆ καὶ ὄρᾳ καὶ ἀκούει, καὶ τὴν ἄλλην νόησιν ἔχει ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ πάντα».

Ὁ ἀέρας τοῦ Ἀναξιμένη, ὅπως μᾶς βεβαιώνουν οἱ μαρτυρίες 5, 6 καὶ 7, εἶναι ἀπειρος, καὶ κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Ἰππολύτου, «Ἐλεγχος» 1,7,1 = μαρτ. 7 σ' αὐτὸν ὀφείλουν τὴ γένεσίν τους καὶ τὰ τωρινὰ καὶ τὰ περασμένα καὶ τὰ μελλοντικὰ καὶ οἱ θεοὶ καὶ τὰ ἀθάνατα πράγματα καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτά : «Ἐξ οὗ τὰ γινόμενα καὶ τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐσόμενα καὶ θεοὺς καὶ θεῖα γίνεσθαι, τὰ δὲ λοιπὰ ἐκ τῶν τούτου ἀπογόνων». Ὁλόκληρο τὸ κοσμικὸ σύστημα ὁ Ἀναξιμένης τὸ ἐξηγεῖ μὲ τὴν ἀραίωση καὶ τὴν πύκνωση τοῦ ἀέρα. Οἱ ποικίλες οὐσίαι δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ βαθμοὺς τῆς πυκνότητάς του. Συγκεκριμένα, ὁ ἀέρας ὅταν ἀραιώνεται, γίνεται φωτιά, ὅταν πυκνώνεται, ἄνεμος, ὕστερα σύννεφο, νερό, χῶμα, πέτρωμα, καὶ ἀπὸ αὐτὰ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ κίνηση τοῦ ἀέρα εἶναι αἰώνια, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν αἰτία τῶν μεταβολῶν : «Διαφέρειν [sc. τὸν ἀέρα] μανότητι καὶ

πυκνότητι κατὰ τὰς οὐσίας. Καὶ ἀραιούμενον μὲν πῦρ γίνεσθαι, πυκνούμενον δὲ ἄνεμον, εἶτα νέφος, ἔτι δὲ μᾶλλον ὕδωρ, εἶτα γῆν, εἶτα λίθους, τὰ δὲ ἄλλα ἐκ τούτων. Κίνησιν δὲ καὶ οὗτος [sc. ὁ Ἀναξιμένης] αἰδίων ποιεῖ, δι' ἣν καὶ τὴν μεταβολὴν γίνεσθαι». Δυστυχῶς, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς προηγούμενους ὑλοζωιστές, ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἀναξιμένη ἢ ἀπώλεια τοῦ κειμένου του μᾶς στερεῖ πολλές γνώσεις ἀπὸ τὴ θεωρία του στὶς λεπτομέρειές της. Τὶς παραπάνω εἰδήσεις τὶς ὀφείλομε στὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση. Ἡ διατύπωση εἶναι τοῦ Σιμπλικίου, «Εἰς Φυσικῆς» 24, 28 ἐπ. = μαρτ. 5.

Μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀναξιμένη παρατηροῦμε μιὰ ὀπισθοδρόμηση καὶ μιὰ πρόοδο στὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὴ μιὰ σημειώνεται ἐπιστροφή σ' ἓνα φυσικὸ σῶμα προσιτὸ στὴν ἄμεση ἐμπειρία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ξεπέρασμα τῆς ἀναξιμανδρικής ἀντίληψης ὅτι τὸ ζεστὸ καὶ τὸ κρύο εἶναι ἀβυθόστατες οὐσίαι (βλ. σελ. 349), γιὰτὶ ἐδῶ ἐρμηνεύονται ὡς ποιοτικὲς καταστάσεις τοῦ ἀέρα, ποὺ ὅμως ἔχουν τὴ βάση τους σὲ ἀναλογίαι ποσοτικὲς. Πρέπει νὰ ὁμολογήσομε ὅτι ὁ Ἀναξιμένης κατορθώνει ἐπίδειξια νὰ περισώσει τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχικῆς αἰτίας τοῦ κόσμου, γεγονός ποὺ τὸν ἀποδεικνύει μονιστὴ μὲ συνέπεια⁷¹. Ὁ μονισμὸς τοῦ Ἀναξιμένη μὲ τὸν ἀέρα προετοιμάζει τὸ μονισμὸ τοῦ Ἡρακλείτου μὲ τὴ φωτιά.

Ἀπὸ τὴν ἀναξιμενικὴ κοσμογένεση οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίαι μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσομε τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα : Μὲ τὴ συμπύκνωση τοῦ ἀέρα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ψευδο-Πλούταρχος, «Στρωματεῖς» 3 = μαρτ. 6, σχηματίστηκε πρῶτα ἡ γῆ, καὶ ἀπὸ τὴ μάζα της τὰ ἄλλα οὐράνια σῶματα : «Πιλούμενου δὲ τοῦ ἀέρος πρώτην γεγενῆσθαι τὴν γῆν κτλ., καὶ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τὰ λοιπὰ ἄστρα τὴν ἀρχὴν τῆς γενέσεως ἔχειν ἐκ γῆς»⁷². Γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐγίνε αὐτὸ ὁ Ἰππόλυτος, «Ἐλεγχος» 1,7,5 = μαρτ. 7, σημειώνει ὅτι ἡ ὑγρασία τῆς γῆς ἐξατμίστηκε, ἀραιώθηκε καὶ γίνηκε φωτιά, ποὺ ἔμεινε μετέωρη καὶ διαμορφώθηκε σὲ ἄστρα : «Γεγονέναι δὲ τὰ ἄστρα ἐκ γῆς διὰ τὸ τὴν ἰκμάδα ἐκ ταύτης ἀνίστασθαι, ἧς ἀραιουμένης τὸ πῦρ γίνεσθαι, ἐκ δὲ τοῦ πυρὸς μετεωριζομένου τοὺς ἀστέρας συνίστασθαι». Ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξιμένη εἶναι μᾶλλον παραλλαγή ἐκείνης τοῦ δασκάλου του. Καὶ ὁ Ἀναξιμανδρος (βλ. σελ. 349) δεχόταν ὡς πρώτη διαμόρφωση τῆς ὕλης καὶ κέντρο τοῦ κόσμου τὸν ὄγκο τῆς γῆς, ἀπ' ὅπου μὲ ἔκρηξη ἀποσπάστηκαν τμήματά της καὶ ἀποτέλεσαν τὰ οὐράνια σῶματα. Στὸν Ἀναξιμένη γίνεται πιὸ ξεκάθαρη ἡ γεωκεντρικὴ ἀντίληψη. Ὅτι πιστεύει ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος γιὰ τὸ ρόλο τῆς μάζας τοῦ ἡλίου στὸ ἡλιακὸ μας σύστημα, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνας τὸ πίστευαν γιὰ τὴ μάζα τῆς γῆς. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς καταγωγῆς τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὴ γῆ ἔχει ρίζες στὴν ἑλληνικὴ σκέψη, ἀφοῦ στὸν Ἡσίοδο⁷³, «Θεογονία» 126 ἐπ., 150 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένη, διαβάσομε : «Γαῖα δὲ τοι πρῶτον μὲν ἐγεί-

νατο Ἴσον ἑωυτῇ | Οὐρανὸν ἀστερόενθ', ἵνα μιν περὶ πᾶσαν ἔέργοι, | ὄφρ' εἴη μακάρεσσι θεοῖς ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ». Ἡ δοξογραφία τοῦ Ἀετίου 2,2,4 = μαρτ. 12 ἀποδίδει στὸν Ἀναξιμένη τὴ θεωρία ὅτι ὁ κόσμος ἔχει κίνηση ὅμοια μὲ τὴν περιστροφή τῆς μυλόπετρας, ἐνῶ στὸν Ἀναξίμανδρο προσγράφει τὴ γνώμη ὅτι ἡ κίνηση τοῦ κόσμου εἶναι ὅμοια μὲ τὴν περιστροφή τοῦ τροχοῦ. Ἄν οἱ εἰδήσεις αὐτὲς ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα, ὁ Ἀναξιμένης πρέπει νὰ εἶχε τροποποιήσει ἐλαφρὰ τὴν ἄποψη τοῦ δασκάλου του. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Σιμπλικίου, «Εἰς Φυσικῆς» 1121,12 ἐπ. = μαρτ. 11, ὁ κόσμος τοῦ Ἀναξιμένης εἶναι αἰώνιος καὶ φθαρτός. Ἡ θέση αὐτὴ δὲν συνθέτει βέβαια οὔτε ὀξύμωρο οὔτε παραδοξολόγημα. Ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος, γιατί ὑπάρχει πάντα, ἀλλὰ εἶναι καὶ φθαρτός, γιατί ὀλοένα μεταβάλλεται, ἐπομένως ὑπάρχει πάντα, χωρὶς ποτὲ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος⁷⁴. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη ὁ μαθητὴς δὲν ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὸ δάσκαλο (βλ. σελ. 349 ἐπ.)⁷⁵.

Ὁ Ἀναξιμένης ἐπεξεργάζεται καὶ συμπληρώνει τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχαν σχηματίσει γιὰ τὸν κόσμο οἱ προηγούμενοι ὑλοζωιστὲς συμπολίτες του. Τὸν οὐράνιο χῶρο, κατὰ [τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀετίου 2,11,1 = μαρτ. 13, ὁ Ἀναξιμένης τὸν φαντάζεται σὰν μιὰ σφαῖρα, ποὺ κλείνει μέσα της, καὶ ἀκριβῶς στὸ κέντρο της, τὴ γῆ. Ὁ δοξογράφος πιστεύει ὅτι σ' αὐτὴ τὴ θέση ὁ Ἀναξιμένης ἔχει μαθητὴ τὸν Παρμενίδη : «Ἀναξιμένης καὶ Παρμενίδης τὴν περιφορὰν τὴν ἐξωτάτω τῆς γῆς εἶναι τὸν οὐρανόν». Τὴ σφαῖρα αὐτὴ ὁ τελευταῖος ὑλοζωιστὴς πρέπει νὰ τὴ φανταζόταν σὰν σῶμα στερεό, καμωμένο ἀπὸ κάποια κρυσταλλικὴ μάζα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος δοξογράφος, 2,14,3 = μαρτ. 14, τοῦ προσγράφει τὴν αἰγυπτιακῆς ἴσως καταγωγῆς⁷⁶ ἄποψη ὅτι τὰ ἄστρα εἶναι καρφωμένα σὰν καρφιὰ πάνω στὴν κρυσταλλώδη ἐπιφάνεια τοῦ οὐρανοῦ : «Ἦλων δίκην καταπεπηγμένα τὰ ἄστρα τῷ κρυσταλλοειδεῖ». Ἡ θέση αὐτὴ προφανῶς ἀναφέρεται στοὺς ἀπλανεῖς, γιατί οἱ πλανῆτες στὴ θεώρηση τοῦ Ἀναξιμένης μετεωρίζονται, ὅπως θὰ δοῦμε, στὸν ἀέρα καὶ ἀκολουθοῦν τροχιές. Ἡ ἐκδοχὴ γιὰ τὸν οὐράνιο θόλο ὡς κρυσταλλικὴ μάζα εἶναι βέβαια ἐξέλιξη τῆς ἀναξιμανδρικῆς διδασκαλίας, μαρτ. 17, ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι καμωμένος ἀπὸ ἓνα μίγμα θερμοῦ καὶ ψυχροῦ, ἀλλὰ μᾶς ὀδηγεῖ πολὺ πίσω, στὸ προεπιστημονικὸ στάδιο τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, ὅταν ὁ οὐρανὸς ἦταν νοητὸς σὰν σῶμα στερεό. Στὸν Ὅμηρο, «Ἰλιάς» Ρ 425 καὶ «Ὀδύσεια» γ 2, ο 329 καὶ ρ 565, ὁ οὐρανὸς περιγράφεται ἄλλοτε ὡς χάλκινος καὶ ἄλλοτε ὡς σιδερένιος⁷⁷. Στὸ κέντρο τῆς οὐράνιας σφαίρας βρίσκεται, ὅπως εἶπαμε, ἡ γῆ, ποὺ κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀετίου 3,10,3 = μαρτ. 20, εἶναι τραπεζόσχημη, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐδῶ ἔχομε σχηματικὴ παραλλαγὴ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ Θαλῆ (βλ. σελ. 347) καὶ τοῦ σπονδύλου τοῦ Ἀναξίμανδρου (βλ. σελ. 352). Ὅπως ὁ πρῶτος ὑλοζωιστὴς τὴ φαντάζεται νὰ πλέει πάνω στὸ νερὸ (βλ. σελ. 347) καὶ ὁ δεύτερος νὰ μετεωρίζεται στὸ κέντρο τοῦ ἀπέραντου χώρου (βλ. σελ. 00), ἔτσι καὶ ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος

τῆς σχολῆς τῆς Μιλῆτου τῆ θέλει ν' ἀκουμπᾶ πάνω σ' ἓνα στρώμα ἀέρος. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ θητεύει στὸ γενικὸ κριτήριό τῆς σχολῆς, ὅτι ἡ γῆ πρέπει νὰ στηρίζεται πάνω στὴν ἀρχικὴ ὕλη τοῦ σύμπαντος, εἴτε τὴ λέμε νερὸ εἴτε ἄπειρο εἴτε ἀέρα⁷⁸. Ἀπὸ φυσικοτεχνικὴ ἀποψη ὁ μετεωρισμὸς τῆς γῆς ἐρμηνεύεται μὲ τὸ μεγάλο πλάτος, ποὺ κατὰ τὴν ὁμόφωνη βεβαίωση τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν (6, 7 καὶ 20) τῆς ἀναγνωρίζει ὁ Ἀναξιμένης. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, «Περὶ οὐρανοῦ» Β 13, 294b 13 ἐπ. = μαρτ. 20, ποὺ προσθέτει στὸν Ἀναξιμένη καὶ ὀπαδοὺς γι' αὐτὴ του τὴν ἀντίληψη τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸ Δημόκριτο, «τὸ πλάτος αἴτιον εἶναι φασι τοῦ μένειν αὐτῆν. Οὐ γὰρ τέμνειν ἀλλ' ἐπιπωματίζειν τὸν ἀέρα τὸν κάτωθεν». Ὁ ἥλιος καὶ τὸ φεγγάρι, πού, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα οὐράνια σώματα, εἶναι, καθὼς εἶδαμε, ἀποσπάσματα τῆς γήινης μάζας, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἀετίου 2, 20,2 καὶ 2,22,1 = μαρτ. 15, ἐπίσης 2,25,2 = μαρτ. 16, καὶ τοῦ Ἰπολύτου, «Ἐλεγχος» 2,7,4 = μαρτ. 7, θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένη καμωμένα ἀπὸ φωτιά, μὲ πλάτος ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ στηρίζονται στὰ στρώματα τοῦ ἀέρα. Γιὰ τὴν πυρακτωμένη μάζα τοῦ ἡλίου ὁ Ψευδο-Πλούταρχος, «Στρωματεῖς» 3 = μαρτ. 6, μᾶς διαβιβάζει τὴν ἀναξιμενικὴ αἰτιολόγησι: «Διὰ τὴν ὀξεῖαν κίνησιν καὶ μάλ' ἱκανῶς θερμὴν ταύτην καθσιν λαβεῖν». Ὅσο γιὰ τὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, ὁ Θεωνὸς ὁ Σμυρναῖος 198,14 = μαρτ. 16, λέγοντας ὅτι «ἐκ τοῦ ἡλίου ἔχει τὸ φῶς» παρουσιάζει τὸν Ἀναξιμένη νὰ μένει πιστὸς στὴ θεωρία τοῦ Θαλή. Ὁ Gigon 109 παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι μὲ τὸν Ἀναξιμένη ἢ ἑλληνικὴ σκέψις ἔχει ἀρχίσει νὰ ἀναγνωρίζει στὸν ἥλιο μιὰ θέσι κεντρικὴ, ἀφοῦ τὸν θεωρεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε, πηγὴ ὄλων τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων. Ὁ ἐρευνητὴς αὐτὸς ἔχει ἐπίσης δίκιο, ὅταν ἀναζητεῖ στὶς ρίζες αὐτῆς τῆς ἀναξιμενικῆς θεωρίας τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν ἑλληνικὲς καὶ ἀνατολικὲς δοξασίαι γιὰ τὸ θεὸ Ἡλιο.

Ὅταν ὁ Ἀναξιμένης, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἀετίου 2,13,10 = μαρτ. 14 καὶ τοῦ Ἰπολύτου, «Ἐλεγχος» 1,7,4 = μαρτ. 7, θεωρεῖ τὰ ἄστρα «πύρινα», δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μένει πιστὸς σὲ πάγια ἤδη ἀντίληψη (βλ. σελ. 347 καὶ 350). Καὶ ἡ ἐξήγησι τοῦ γιατί δὲν γίνεται αἰσθητὴ ἢ θερμότητά τους στὴ γῆ ἔρχεται ἀπὸ τὸν Ἰπόλυτο, «Ἐλεγχος» 1,7,6 = μαρτ. 7: «Διὰ τὸ μῆκος τῆς ἀποστάσεως». Ὁ Ἰπόλυτος μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμα, καὶ μαζί του συμφωνοῦν ὁ Ἀέτιος 2,16,6 = μαρτ. 14 καὶ ὁ Διογένης 2, 3 = μαρτ. 1, ὅτι κατὰ τὸν Ἀναξιμένη τὰ ἄστρα, ποὺ ὅπως καὶ ἡ γῆ ἀκουμποῦν στὸν ἀέρα, κινοῦνται σὲ τροχιὰς ποὺ περνοῦν ὄχι κάτω ἀπὸ τὴ γῆ ἀλλὰ γύρω ἀπὸ αὐτὴ, καὶ ἀκριβῶς, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξήγησι τοῦ Ἰπολύτου, ποὺ πρέπει νὰ διασώζει αὐθεντικὴ παρομοίωσι τοῦ Ἀναξιμένη⁷⁹, οἱ τροχιὰς τῶν ἄστρον γύρω ἀπὸ τὴ γῆ εἶναι ὅπως ὁ γύρος τοῦ καπέλλου στὸ κεφάλι. Τὸ πρότυπο τῆς θέσις αὐτῆς τοῦ Ἀναξιμένη ἴσως βρίσκεται στοὺς Βαβυλωνίους⁸⁰. Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν κίνησι τῶν ἄστρον ἀναφέρεται φυσικὰ στοὺς πλανῆτες⁸¹, ἀφοῦ οἱ ἀπλανεῖς θεωροῦνται, ὅπως εἶπαμε, σὰν

καρφιά καρφωμένα στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κρυστάλλινου τειχώματος τοῦ οὐράνιου θόλου.

Ἀκολουθώντας τὸ πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς, ποὺ μελετοῦσε μὲ πάθος τὰ ποικίλα φυσικὰ φαινόμενα καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὰ ἐρμηνεύσει (πρβλ. σελ. 352 ἐπ.), ὁ Ἀναξιμένης ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴ μετεωρολογία. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη, «Μετεωρολογικά» Β 7, 365b 6 ἐπ. = μαρτ. 21, ὁ Ἀναξιμένης ἐξηγεῖ τοὺς σεισμοὺς ἀπὸ τὰ ρήγματα τῆς γῆς, ποὺ ἔχουν τὴν αἰτία τους σὲ κάποια ξηρασία, ὁπότε συμβαίνουν κατολισθήσεις. Τὶς τροπὲς τῶν ἀστρῶν τὶς ἀποδίδει κατὰ τὸν Ἀέτιο 2,23,1 = μαρτ. 15 στὴν ἐξώθηση ἀπὸ πυκνὸ ἀντικρουόμενον ἀέρα. Ὁ ἄνεμος κατὰ τὶς μαρτυρίες τοῦ Γαληνοῦ, «Εἰς Ἱπποκράτους Περὶ χυμῶν» 3,16,395 = μαρτ. 19, καὶ τοῦ Ἱπολύτου, «Ἐλεγχος» 1,7,7 = μαρτ. 7, δὲν εἶναι παρὰ συμπυκνωμένος ἀέρας, ποὺ κινεῖται βίαια σπρωγμένος ἀπὸ κάποια αἰτία καὶ ἴσως ἐμπεριέχει νερό. Ἐν ὁ Ἀέτιος 3,7,1 = μαρτ. 24, προσκομίζει κάποια σωστὴ εἶδηση, πρέπει καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ Ἀναξιμένη νὰ θεωροῦσε τὸν ἄνεμο διαμόρφωση τοῦ ἀέρα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «Μετεωρολογικά» Β 1, 353b 6 ἐπ. = μαρτ. 27, ἐξηγοῦσε τὴν κίνηση τοῦ ἀνέμου ἀπὸ τὶς ἐξατμίσεις ποὺ ἐνεργεῖ ὁ ἥλιος. Τὰ σύννεφα σχηματίζονται «παχυνθέντος ἐπὶ πλεῖον τοῦ ἀέρος», καὶ μὲ τὴ συμπίεσή τους ἢ βροχὴ (μαρτ. 7 καὶ 17). Τὸ χαλάζι ὀφείλεται στὸ πήξιμο τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς κατὰ τὴν κάθοδό του. Τὸ χιόνι κατὰ τὸν Ἀέτιο 3,4,1 = μαρτ. 17, γίνεται ὅταν τὸ νερὸ πάρει μαζί του καὶ κάποια πνοὴ ἀέρα, ἐνῶ κατὰ τὸν Ἱπόλυτο, «Ἐλεγχος» 1,7,7 = μαρτ. 7, ὅταν τὰ ἴδια τὰ σύννεφα εἶναι περισσότερο ὑγρὰ καὶ πήξουν, προτοῦ ἀναλυθοῦν σὲ νερό. Οἱ ἴδιες μαρτυρίες μᾶς προσκομίζουν στοιχεῖα καὶ γιὰ τὸ πῶς ἐξηγεῖ ὁ Ἀναξιμένης τὶς ἀστραπές. Αὐτὲς γίνονται, ὅταν σκίζονται τὰ σύννεφα. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ ταυτίζεται μ' ἐκείνη τοῦ Ἀναξίμανδρου (μαρτ. 23). Ὁ Ἀέτιος 3,3,2 = μαρτ. 17, διασώζει καὶ μιὰ μεταφορικὴ εἰκόνα τῆς ἀναξιμενικῆς ἐρμηνείας γιὰ τὴν ἀστραπή, ὅταν λέει «προσπιθῆς [sc. ὁ Ἀναξιμένης] τὸ ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ἥτις σχιζομένη ταῖς κώπαις παραστίλβει»⁸². Τέλος τὸ οὐράνιο τόξο σχηματίζεται, ὅταν οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου πέσουν κατὰ τὸν Ἀέτιο 3,5,10 = μαρτ. 18 πάνω σὲ πυκνὸ καὶ παχὺ μαῦρο σύννεφο, ἐνῶ κατὰ τὸν Ἱπόλυτο, «Ἐλεγχος» 1,7,8 = μαρτ. 7, καὶ τὰ Σχόλια στὸν Ἄρατο 515,27 = μαρτ. 18, ὅταν πέσουν σὲ παχὺ καὶ πυκνὸ ἀέρα. Ὅλες αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις, ποὺ γιὰ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο ἔχουν ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον, γιὰ τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς τους εἶχαν μεγάλη σημασία, γιατί ἀνοίγαν νέους δρόμους στὴν ἀντικειμενικὴ γνώση καὶ περιόριζαν στοὺς λαοὺς τὴ δύναμη τοῦ φόβου⁸³.

Ἔτσι οἱ Μιλήσιοι ὀλοκληρώνουν τὴν πρώτη συστηματικὴ προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων γιὰ λογικὴ ἐρμηνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων. Αὐτοὶ στρώνουν τὸ δρόμο στὶς μεγάλες σχολὲς τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Μὲ τὴν ἐννοια

τῆς σφαιρικότητας τοῦ κόσμου προετοιμάζουν ἀπὸ τῆ μιᾶ τὴν ὑπερβατικὴ θεολογία τοῦ Ξενοφάνη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ μαθηματικὴ καὶ ὄντολογικὴ σκέψη τῶν Πυθαγορείων καὶ τῶν Ἑλεατῶν, ἐνῶ μὲ τὴν ἔμψυχη πρωτοῦβλη καὶ τὶς ἀντιθέσεις τῆς κάνουν δυνατὴ τὴ θεωρία τοῦ Ἡρακλείτου γιὰ τὸ «ἀείζων πῦρ» καὶ γιὰ τὴν ἁρμονία ποὺ στηρίζεται σὲ ἀντίρροπες δυνάμεις.

Σημειώσεις.

1. Γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὄρου βλ. τὰ βιβλία τοῦ W. Kranz, *Kosmos* : Bonn, Bouvier 1958, 282 S. (*Archiv für Begriffsgeschichte* 2) καὶ τῆς J. Kerschsteiner, *Kosmos. Quellenkritische Untersuchungen zu den Vorsokratikern* : München, Beck 1962, 245 S. (*Zetemata* 30).

2. Βλ. καὶ H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums* : München, Beck 1969³, 293 ἐπ.

3. Κάποια εἰσαγωγὴ στὸ πρόβλημα μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τὸ ἄρθρο τοῦ F.M. Cornford, *Was the Ionian Philosophy scientific?* : *Journal of Hellenic Studies* 62, 1942, 1-7 (= D.J. Furley-R.E. Allen, ed., *Studies in Presocratic Philosophy*, 1 : London, Routledge & Kegan Paul 1970, 29-41). Πιὸ διεξοδικὰ γιὰ τὴν προσπάθεια νὰ βγῆ ἡ σκέψη ἀπὸ τὸ δογματισμὸ βλ. τὸ βιβλίο τοῦ *Principium sapientiae. The Origins of Greek philosophical Thought* : Gloucester/Mass., Smith 1971 (= 1952) 270 p. Ἐπίσης K.v. Fritz, *Grundprobleme der Geschichte der antiken Wissenschaft* : Berlin/New York, De Gruyter 1971, 1 ἐπ., 11 ἐπ. καὶ D.R. Dicks, *Solstices, Equinoxes, and the Presocratics* : *Journal of Hellenic Studies* 86, 1966, 38 ἐπ. Τέλος γιὰ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς διαμόρφωσης τῆς λογικῆς στὴν ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα βασικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ G.E.R. Lloyd, *Polarity and Analogy. Two Types of Argumentation in Early Greek Thought* : Cambridge, University Press 1971 (= 1966) 503 p.

4. Πρβλ. Fr. Krafft, *Geschichte der Naturwissenschaft, 1. Die Begründung einer Wissenschaft von der Natur durch die Griechen* : Freiburg, Rombach 1971, 24-34.

5. Διεξοδικὰ βλ. H. Schwabl, *Weltschöpfung* : *Real-Encyclopädie, Suppl.* 9, 1962, 1437 ἐπ. Πλούσιο συγκριτικὸ ὕλικὸ γιὰ τὸ θέμα προσκομίζει ὁ U. Hölscher, *Anfängliches Fragen. Studien zur frühen griechischen Philosophie* : Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1968, 49-79. Βλ. ἐπίσης S. Sambursky, *Das physikalische Weltbild der Antike* : Zürich/Stuttgart, Artemis 1965, 312 ἐπ., v. Fritz 10, J.-P. Vernant, Ἡ καταγωγὴ τῆς ἐλληνικῆς σκέψης : Ἀθήνα, Δίπτυχο 1966, 86 ἐπ., 97 ἐπ., Krafft 63-76. Ὁ τελευταῖος παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι ἡδη ἡ παράσταση τοῦ Δία στὸν Ἡσίοδο προετοιμάζει τὴν ἔννοια τῆς λογικῆς ἀρχῆς. Ὁ Δίας δὲν εἶναι ὁ ἀρχαιότερος θεός, ἀλλὰ ὁ ἐπικρατέστερος. Ἐπομένως ἡδη στὸν Ἡσίοδο ἔχομε τὸ πρῶτο προμήνυμα τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Πρβλ. H. Dillert *Hesiod und die Anfänge der griechischen Philosophie* : *Antike und Abendland* 2, 1946, 140-151 (= E. Heitsch, Hrsg., *Hesiod* : Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966, 688-707).

6. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ μύθου βλ. G.S. Kirk-J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts* : Cambridge, University Press 1963 (= 1960) 13, σημ. 1, ἐπίσης 15 ἐπ. καὶ 18 ἐπ., Hölscher 42 καὶ 46.

7. Βλ. Kirk-Raven 19 ἐπ. καὶ 22 ἐπ.

8. Πρβλ. M.C. Stokes, *Hesiodic and Milesian Cosmogonies* : *Phronesis* 7, 1962, 21 ἐπ., Cornford, *Principium* 194 ἐπ., v. Fritz 16, Θ. Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι* : Θεσσαλονίκη 1972, 25-28.

9. Για τις παραλλαγές του όρφικού μύθου βλ. Schwabl 1467 έπ., Kirk-Raven 37-48 και Βέικος 28-30.

10. Η ιδέα της χαρτογράφησης του κόσμου στο Φερεκύδη είναι έμπνευσμένη από το σύγχρονό του Άναξίμανδρο, που κατά τη μαρτυρία 6 Diels «πρώτος έτόλμησε την οικουμένην έν πίνακι γράψαι». Βλ. παρακάτω σελ. 352. Έπίσης M.L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient* : Oxford, Clarendon 1971, 19 και 49 έπ.

11. Πρβλ. West 54.

12. Αυτό βεβαιώνεται για πρώτη φορά, έμμεσα, στον Όμηρο, «Ίλιάς» Ο 187-193, από τον τρόπο που μοιράστηκε ό κόσμος ανάμεσα στους τρεις γιούς του Κρόνου, ύστερα από την επικράτηση του Δία : 'Ο Ποσειδώνας πήρε την κυριαρχία της θάλασσας, ό Άδης την κυριαρχία του κάτω κόσμου, ένώ ό ίδιος ό Δίας κράτησε για τον έαυτό του τον ούράνιο χώρο. Κατηγορηματική ταύτιση του αίθέρα και του άέρα με το Δία τεκμηριώνεται από τον Εύριπίδη, απόσπ. 877 και 941, από τον Έρόδοτο 1,131, το Διογένη τον Άπολλωνιάτη, μαρτ. 8, και το Δημόκριτο, απόσπ. 30. Από την ταύτιση αυτή έχουν την καταγωγή τους οι φράσεις «αιθρίου Διός» στον Έράκλειτο, απόσπ. 120 Diels, «Διός Αίθρη» στον Εύριπίδη, απόσπ. 839 Nauck, και ό όρος «εὐδία». Βλ. και Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, 1 : Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1963⁷ (= 1920⁶) 105, Schwabl 1463, W. Burkert, *Iranisches bei Anaximander* : Rheinisches Museum für Philologie 106, 1963, 99 και 130.

13. Πρβλ. K. v. Fritz, *Pherekydes* : *Real-Encyclopädie* 19, 1938, 2029, Gr. Vlastos, *Theology and Philosophy in Early Greek Thought* : *Philosophical Quarterly* 2, 1952 (= Furley-Allen 106 έπ.).

14. Πρβλ. v. Fritz, *Pherekydes* 2032 και *Grundprobleme* 10, Vlastos 106 έπ., Schwabl 1462 έπ.

15. Πρβλ. Zeller 35.

16. Βλ. Zeller 42 έπ., Hölscher 81 και 86 έπ., B.L. Van der Waerden, *Die Anfänge der Astronomie* : Groningen, Noordhoff 1956, 5, W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, 1 : Cambridge, University Press 1967 (= 1962) 36, Vernant 101 έπ., Sambursky 16 έπ., D.R. Dicks, *Early Greek Astronomy to Aristotle* : Ithaca/New York, Cornell University Press 1970, 43 έπ., Ch.H. Kahn, *On Early Greek Astronomy* : *Journal of Hellenic Studies* 90, 1970, 116, v. Fritz, *Grundprobleme* 1 έπ., 10 έπ., 132 έπ. και 142 έπ.

17. Μπορεί ν' αρχίσει κανείς τη μελέτη του θέματος με τις έργασίες : R. Reitzenstein, *Altgriechische Theologie und ihre Quellen* : *Vorträge der Bibliothek Warburg* 4, 1924-1925, 1-19 (= Heitsch, Hesiod 523-544), A. Heubeck, *Mythologische Vorstellungen des alten Orients im archaischen Griechentum* : *Gymnasium* 62, 1955, 508-525 (= Heitsch 545-570), A. Lesky, *Griechischer Mythos und Vorderer Orient* : *Saeculum* 6, 1955, 35-52 (= Heitsch 571-601). Έπίσης όπωσδήποτε με τά βιβλία του Hölscher και του West.

18. Βλ. W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos. Die Selbstentfaltung des griechischen Denkens von Homer bis auf die Sophistik und Sokrates* : Aalen, Scientia 1966 (= 1942²) 17 έπ.

19. Για τον άγώνα του έλληνικού πνεύματος να πάει από την παράσταση στην έννοια βλ. P. Seligman, *The «Apeiron» of Anaximander. A Study in the Origin and Function of Metaphysical Ideas* : London, University Press 1962, 145 έπ.

20. Πρβλ. v. Fritz 11 έπ. και 132 έπ., Krafft 35 έπ., 47 έπ. και 54 έπ.

21. Πρβλ. Cornford 188 έπ. και 198 έπ., Nestle 17-19, Sambursky 312 έπ., Schwabl 1435 έπ., Krafft 35 έπ., 47 έπ. και 75 έπ., Άξίζει να προσεχτή ιδιαίτερα το άρθρο του Vlastos.

22. Βλ. Vernant 39 έπ.

23. Βλ. Cornford, *Principium* 144 έπ., *From Religion to Philosophy. A Study in the Origins of Western Speculation* : New York, Harper 1957 (= 1912) 2 έπ., Hölscher 81, Vernant 68 έπ., Krafft 47 έπ.

24. Βλ. το βιβλίο του Cornford, *Principium sapientiae*, και ιδιαίτερα τά κεφάλαια 7-9.

25. Βλ. O. Gigon, *Der Ursprung der griechischen Philosophie. Von Hesiod bis Parmenides* : Basel/Stuttgart, Schwabe 1968² (= 1945) 47, Schwabl 1514, Guthrie 58 έπ.
26. Βλ. Cornford, *From Religion 42 και Principium 187 έπ.*, Guthrie 67 έπ., H. Boeder, *Milesische Philosophie* : *Archiv für Begriffsgeschichte* 9, 1964, 54 έπ. Για τὸ ἄν ἡ ὀμηρική παράσταση τοῦ θεοῦ Ὠκεανοῦ ἀποτελεῖ μυθική προϋποτύπωση τῆς ἔννοιας τοῦ νεροῦ τοῦ Θαλῆ ὁ Stokes, *Phronesis* 8, 1963, 16 έπ., ἐκφράζει ἀμφιβολίες.
27. Βλ. παρακάτω σελ. 346 έπ.
28. Kirk-Raven 92.
29. Σήμερα στὴν ἔρευνα παρατηροῦνται δυὸ τάσεις. Ἡ μιὰ ἀρχίζει τὴν ἑλληνική φιλοσοφία ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο, ἀφήνοντας ἔξω τὸν ὑποτιθέμενο δάσκαλό του, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀναζητεῖ τὴν ἀρχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ Θαλῆ και παίρνει μέσα στὴν ἐκθεσὶ της και τὸν Ἡσίοδο.
30. K.R. Popper, *Back to the Presocratics* : *Proceedings of the Aristotelian Society* 59, 1958-1959 (= Furley-Allen 138).
31. Πρβλ. Cornford, *From Religion 7 έπ.*, 131 έπ. και *Principium 178 έπ.*, Lloyd 238 έπ.
32. Πρβλ. Dicks, *Solstices 26 έπ.* και *Astronomy 42 έπ.*
33. Βλ. B. Snell, *Die Nachrichten über die Lehren des Thales und die Anfänge der griechischen Philosophie- und Literaturgeschichte* : *Philologus* 96, 1944, 177 έπ. (= *Gesammelte Schriften* : Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1966, 125 έπ., Lloyd 306-309, v. Fritz 23 έπ.
34. Βλ. Krafft 85.
35. Βλ. Hölscher 40 έπ., Kirk-Raven 12 έπ., 77 έπ., 88 και 90 έπ., Seligman 140-148.
36. Βλ. παρακάτω σελ. 351.
37. Βλ. Van der Waerden 121 και 253 έπ., ὅπου ὁ συγγραφέας ὑποθέτει ὅτι ὁ Θαλῆς ἐφάρμοσε αἰγυπτιακὴ ἢ βαβυλωνικὴ μέθοδο. Ἐπίσης Dicks, *Solstices 37 και Astronomy 43 έπ.*, Kahn 115.
38. Ὁ Hölscher 45 έπ. προσκομίζει στοιχεῖα, ἐνισχυτικὰ τῆς παράδοσης ὅτι ὁ Θαλῆς πῆγε στὴν Αἴγυπτο.
39. Βλ. C.J. Classen, *Anaximander* : *Hermes* 90, 1962, 162.
40. Βλ. μαρτυρίες 1, 9, 14, 16, Πλωτίνου, «Περὶ ὕλης» 7,13-20, Zeller 272 έπ., W.A. Heidel, *Qualitative Change in Presocratic Philosophy* : *Archiv für Geschichte der Philosophie* 19, 1906, 343 έπ., Cornford, *Principium 171 έπ.*, Ch.H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology* : New York/London, Columbia University Press 1964 (= 1960) 231-239, Classen 162-169, Seligman, *The «Apeiron» of Anaximander. A Study in the Origin and Function of Metaphysical Ideas* : London, University Press 1962, 181 p., Fr. Solmsen, *Anaximander's Infinite. Traces and Influences* : *Archiv für Geschichte der Philosophie* 44, 1962, 109-131 (= *Kleine Schriften, 1* : Hildesheim, Olms 1968, 251-273), H.B. Gottschalk, *Anaximander's Apeiron* : *Phronesis* 10, 1965, 37-53, Th. G. Sinnige, *Matter and Infinity in the Presocratic Schools and Plato* : Assen, Van Gorcum 1971 (= 1968) 1-14, Θ. Βέικος, *Κοσμολογία και κοσμικὴ δικαιοσύνη στὴν ἑλληνικὴ διανόηση, 1. Ἀναξίμανδρος* : Θεσσαλονίκη 1969, 58-72, Classen, *Anaximander* : *Real-Encyclopädie, Suppl. 12, 1970, 36-47.*
41. Αὐτὸ τὸ πρόσεξε ὁ Gottschalk 51.
42. Βλ. Heidel 345 έπ., Gigon 60 έπ. και 74-76, Solmsen, *Chaos and «Apeiron»* : *Studi Italiani* 24, 1950, 235-248 (= *Kleine Schriften 68-81*), Cornford, *Principium 187 έπ.* και κυρίως 198, Hölscher 87 έπ., Classen, *Hermes* 90, 1962, 161 έπ., Stokes 21 έπ. και 30 έπ., Schwabl 1515 έπ., *Anaximander* : *Archiv für Begriffsgeschichte* 9, 1964, 69 έπ., Classen, *Real-Encyclopädie, Suppl. 12, 1970, 64, Krafft 96 έπ.*
43. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ὅμηρο, «Ἰλιάς» Θ 539, Μ 323, «Ὀδύσσεια» ε 218, μ 117, και Ἡσίοδο, «Θεογονία» 277 και 949.
44. Για τὶς ἀντίθετες οὐσίες βλ. Lloyd, *Hot and Cold, Dry and Wet in Early Greek*

Thought : Journal of Hellenic Studies 84, 1964, 94-102 (= Furley-Allen 259-270). 'Αξίζει περισσότερη προσοχή ή παρατήρηση τοῦ συγγραφέα ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι Προσωκρατικοὶ δὲν ἔλεγαν «θερμόν», «ψυχρόν», «ύγρόν», «ξηρόν» κλπ., ἀλλὰ «πῦρ», «γῆ», «θάλασσα», «ἀήρ» κλπ.

45. Γιά τίς προφιλοσοφικές παραστάσεις πού ἀποτελοῦν τὸ ὑπόστρωμα αὐτῆς τῆς εἰκόνας βλ. Lloyd, Polarity 309-312.

46. Innumerable Worlds in Presocratic Philosophy : Classical Quarterly 28, 1934, 1-16, πρβλ. Kirk, Some Problems in Anaximander : Classical Quarterly, N.S. 5, 1955 (= Furley-Allen 335-340) καὶ Kirk-Raven 121-126 μὲ παρατηρήσεις πάνω στὴ θέση τοῦ Cornford. Ἐπίσης Guthrie 106 ἐπ., Kerschensteiner 38 ἐπ., Seligman 125-129, Schwabl, Anaximander 71 ἐπ.

47. Πρόκειται βέβαια γιὰ παράφραση τοῦ Σιμπλικίου μὲ λίγους μόνο αὐθεντικούς ὄρους ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀναξიმάνδρου. Βλ. F. Dirlmeier, Der Satz des Anaximandros von Milet (VS 12 B 1) : Rheinisches Museum für Philologie 87, 1938, 376-382 (= Ausgewählte Schriften : Heidelberg, Winter 1970, 110-113) καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Βέικου.

48. Πρβλ. Cornford, From Religion 8 ἐπ. καὶ 12 ἐπ., ὅπου τὰ σχετικά μὲ τὸ μυθολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἔννοιας τῆς ἀνάγκης. Ἐπίσης Gigon 82, Kahn, Anaximander 191 ἐπ.

49. Πρβλ. Cornford, From Religion 10 ἐπ., Gr. Vlastos, Equality and Justice in Early Greek Cosmologies : Classical Philology 42, 1947 (= Furley-Allen 73-87), Kirk 340-347, Classen, Hermes 90, 1962, 169 ἐπ., Lloyd, Polarity 212 ἐπ.

50. Διεξοδική ἐκθεση βλ. στὸ Seligman 66-110 καὶ στὸ Βέικο 90 ἐπ.

51. Equality and Justice 82.

52. Γιά τίς παραστάσεις πού ἀνήκουν στὸ ὑπόστρωμα αὐτῆς τῆς θεώρησης βλ. Lloyd, Polarity 312-315.

53. Βλ. Hölscher 84 ἐπ., Burkert 104 ἐπ., Dicks, Solstices 30 καὶ Astronomy 46, Classen, Real-Encyclopädie, Suppl. 12, 1970, 50, West 88 ἐπ.

54. Ὁ Krafft 107 συσχετίζει τίς ἀναξιμανδρικές τιμές μὲ ἐκεῖνες πού δίνει ὁ Ἡσίοδος γιὰ τίς ἀποστάσεις ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στὴ γῆ καὶ ἀπὸ τὴ γῆ στὰ τάρταρα, καθὼς καὶ μὲ ἐκεῖνες πού δίνει ὁ Ὅμηρος γιὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς Τροίας, τῆς περιπλάνησης τοῦ Ὀδυσσεύα κλπ. : Ὅλοι οἱ σχετικοὶ ἀριθμοὶ εἶναι πολλαπλάσια τοῦ ἱεροῦ ἀριθμοῦ 3. Ὁ West 88 ἐπ. ἀνάγεται γι' αὐτὸ τὸ θέμα σὲ ἀνατολικά πρότυπα. Βλ. καὶ H. Diels, Über Anaximander's Kosmos : Archiv für Geschichte der Philosophie 10, 1897, 228-237 (= Kleine Schriften : Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1969, 13-22).

55. Βλ. Dicks, Solstices 36 καὶ On Anaximander's Figures : Journal of Hellenic Studies 89, 1969, 120.

56. Βλ. Kahn 117.

57. Βλ. M.P. Cohen-I.E. Drabkin, A Source Book in Greek Science : Cambridge/Mass., Harvard University Press 1969⁴, 92, σημ. 3, v. Pritz 145 ἐπ.

58. Πιὸ διεξοδικὰ βλ. Cornford, Principium 182 ἐπ., Gigon 93 ἐπ.

59. Βλ. Hölscher 85, West 85 καὶ σημ. 10 τοῦ παρόντος.

60. Γιά τὸ κύρος τέτοιων εἰδήσεων βλ. Dicks, Solstices 29 ἐπ., v. Fritz 143 ἐπ.

61. Βλ. Van der Waerden 5.

62. Βλ. Van der Waerden 14 ἐπ., W. Capelle, Meteorologie : Real-Encyclopädie, Suppl. 6, 1935, 327 ἐπ., Dicks, Astronomy 27-38.

63. Πρβλ. Cornford, Principium 170 ἐπ., Diels, Anaximandros von Milet : Neue Jahrbücher für das klassische Altertum 51, 1923, 73 ἐπ. (= Kleine Schriften 9 ἐπ.).

64. Γιά τὴ σημασία τοῦ ὄρου ἀέρας στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια βλ. Stokes 26 ἐπ.

65. Πρβλ. Gigon 100 ἐπ., Schwabl, Anaximander 69, J. Klowski, Ist der Aer des Anaximenes als eine Substanz konzipiert? : Hermes 100, 1972, 142.

66. Πρβλ. Guthrie 127 ἐπ.

67. Βλ. Krafft 130.

68. Ίσως πρόκειται για διασκευή της αρχικής διατύπωσης του 'Αναξιμένη. Βλ. Kirk-Raven 159 έπ., J. Longrigg, A Note on Anaximenes' Fragment 2 (Diels/Kranz) : *Phronesis* 9, 1964, 1-4.
69. Βλ. Kranz 22, Kerschensteiner 72, Lloyd, *Polarity* 232-272, v. Fritz 16.
70. 'Ο Stokes 23 έπ. και 28 έπ. επιχειρεί να συνδέσει τον αναξιμενικό άερα άποκλειστικά με τις παραστάσεις του 'Ησιόδου, σαν αυτές να ήταν οι μόνες που κυριαρχούσαν στην αρχαϊκή περίοδο.
71. Πρβλ. Gigon 101 έπ., v. Fritz 32 έπ., Krafft 130 έπ.
72. Για τη σημασία της μαρτυρίας βλ. J. Moran, Ps.-Plutarch's Account of the Heavenly Bodies in Anaximenes : *Mnemosyne* 26, 1973, 9-14.
73. Βλ. Stokes, *Phronesis* 8, 1963, 13 έπ.
74. Βλ. Cornford, *Innumerable Worlds* 5 έπ.
75. Βλ. Gigon 104 έπ.
76. Βλ. Hölscher 80.
77. Με τη γνώση της παράδοσης αυτής καταντᾶ άκατανόητη ή προσπάθεια του Guthrie 135-138 να δείξει ότι ό 'Αναξιμένης δέν θεωρεί τον ούράνιο θόλο ως στερεό σῶμα. Πρβλ. Dicks, *Astronomy* 46 έπ., Klowski 139, Schwabl, *Anaximenes und die Gestirne : Wiener Studien* 79, 1966, 33-38 και Krafft 112. Για την έννοια του ούρανοῦ και τη συνωνυμία του ὄρου με τον ὄρο κόσμος βλ. Cornford, *Innumerable Worlds* 1 έπ., 10 έπ. και Kerschensteiner 29 έπ.
78. Πρβλ. Stokes 30.
79. Βλ. Lloyd, *Polarity* 318 έπ.
80. Βλ. Hölscher 82.
81. 'Η γνώση τῶν κυριώτερων πλανητῶν, αντίθετα άπ' ὅ,τι υποστηρίζει ό Dicks, ήταν δυνατή στα χρόνια του 'Αναξιμένη. Βλ. P.J. Bicknell, *Early Greek Knowledge of the Planets : Eranos* 68, 1970, 47-54 και Schwabl, *Anaximenes und die Gestirne*.
82. Βλ. Lloyd, *Polarity* 315-317.
83. Πρβλ. Cornford, *Principium* 131 έπ.